KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIII. évf. 1898. Julius—Augustus. 4-ik füzet.

Szellemünk képviselői a Millenium századában.

II. A vargyasi Danielek.

Másfélszázad év vonult el vallásunk felett alapítása óta. A mily fényes volt az általunk képviselt eszme felvonulása, reggele: ép oly hamar kezdett felettünk borulni. Nagy családaink elhagynak. Duna, tiszavidéki ekklézsiáink áttérnek. Hol vallásunk egy századon át virágzott, Lengyelországból száműzetett. Már csak Erdély az unitárismus eszméjének hazája. Az erdélyi fejedelemség megszünte után, a leopoldi diploma 1691-ben biztositotta ugyan fennállását: de alig telt el pár évtized, kiirtatásunkra az aknamunka megkezdetett. A mint az erdélyi fejedelemség kezdetén secularizált erdélyi r. kath. püspökség helyreállitásával, 1716. február 19-én az erdélyi püspök beigtattatott: a következő hónap, márcz. 30-án, kolozsvári templomunk, mondhatni székesegyházunk, elvétetett; s hogy papneveldénk is megsemmisittessék, két év mulva, 1718. márcz. 30-án kolozsvári főiskolánkból kiüzettünk, épülete, vagyona elvétetett. Tanuló, tanár az ég alatt maradt, kenyér nélkül. Minden, a mit megmenthet — egy csengetyü, s a kismező, mit egy kegyes atyánkfia az ifjuságnak játszó helyül hagyományozott.

Bornemissza udvari cancellár 1713-ról ugy informálta volt a titkos kabinétet, hogy bátran hozzá foghatni a kiirtatáshoz, mert népünk szegény, a nagy családok elhagytak, nincs a ki védelmezzen. Azonban a mint a templom s különösen az iskola elvétele bekövetkezett, neháṅy napra, ápr. 8-án már megjelent a czáfolat, előálltak a védelmezők, ha kell martyrok. Az eszmének, a mindenség, a keresztény vallás, a monarchia őseszméje, az a mi a keresztény civilisatiót a görög-római mythologikus civilisatiótól megkülönbözteti, az egység, egységesség eszméjének védelmét felvették.

Biztatást meritenek az akkori világtörténet folyásából. Abból, hogy a dynastia Spanyolországból kiszorult, s nem akarhattak Ausztriából is Spanyolországot csinálni, hol a világi elem szinét-javát

az inquisitio kiirtotta, s a kereszt a trón megmentésére gyenge fegyver volt. Látták, mit a confraterek nem láttak, hogy a pragmatica sanctio felvetése véget vet a Kolonicsok ministerségének, a világi elem felszabadul, a kormányzás secularizáltatik, s hogy a protestánsok üldözésének ütött a végórája. Legalább Magyarországon, hol a Rákóczi forradalom bebizonyitotta, hogy szabadságunk veszélye idejében nincs katholikus, nincs protestáns, csak magyar; s hogy a nemzet egybetartozandósága érzete vallásaért a nemzet kötelékéből senkit sem zár ki, mint másutt. Biztak a nemzet, az erdélyi alkotmány védelmében, mely vallásunkat elismerte. Morálunknak a más vallásokéval való egységébe.

A mint székesegyházunknak, papneveldénknek vége volt, 1718. ápr. 8-án Küküllőmegye s a Székelyföld nagy családai Marosvásárhelyre összefutottak, s felvetve a kérdést: hogy számolnának be az Istennek, mit mondana a világ és utókor, ha a vallás szemök láttára elesnék, mintegy fogadalmat tettek egymásnak, hogy jőjjön a mi jő, de religiónkat megsemmisittetni nem engedik.

Ez az ápr. 8-a a mi márczius tizenötödikünk: a talpra magyar elhangzása. Kik hitták össze e gyűlést, kik voltak jelen, nem szól jegyzőkönyv róla. Mindenesetre a királyi tábla fiai adták a riadót; s ott volt lélekben a nép s minden előkelő család, mely mint elődásunk folytán kiderül, filléreit, forintjait, százasait önként hozza vallása oltárára. Ott voltak az elsők közt a vargyasi Danielek, kik azoktól a sötét időktől napjainkig, családaink közül legtöbb időn át álltak és állnak statusunk élén. Összesen 107 éven át.

A mint János Zsigmond után a fejedelmi szék katholikus, majd reformatus kézre jutott, Kolozsvár lett a központunk, Kolozsvár első papja az egyház püspöke. Most se templom, sem iskola. A templom elvétele után magánház lett a templomozás helye, egyben a magyarok, a másikban a lengyel unitáriusok imádkoztak. A mint már a második iskola is bezárult megettek, a tanulók nagy része a szélrózsa minden irányába szétment; mi megmaradt, a kolozsvári hivek kegyelem kenyerére szorult; a tanár, ha nem volt az ekklézsia papja, fedél, kenyér nélkül állt. Ez volt a lesujtó helyzet, a midőn előkelőbb családaink 1718. ápr. 8-án Vásárhelyt, más versio szerint Kolozsvárt, összegyültek — Vallásüldözöttek voltak első magvai az északamerikai Egyesült-államoknak. Az akkori kétségbeesett hitbuzgóság kellett ahhoz, hogy az egybegyültek kimondják: hogy mégis mozog a föld, mégis megmentjük az egy Isten imádását. A

pillanat szükségéből foly, hogy mindenik zsebéhez kapott, s elhatározták felszólitani a hiveket, az ekklézsiákat és családokat, siessenek adományaikkal egy új iskola, új papnövelde épitéséhez, fentartásához hozzájárulni. Hogy folyóvá tegyék, szervezkedni kellett.

Eddig szervezetünk igen egyszerü. Kolozsvár első papja primus inter pares. Az iskola az ekklézsia gondozása alatt állt, az töltötte be a tanári székeket, szállásáról, fizetéséről gondoskodott: volt jövedelem, ott volt a kolozsvári szentpéteri malom, ott volt a Kolozsvár város dézsmájának quártája. Az iskola épülettel, malom, quarta, quartaház elvétetett. E pillanatban hiába lenne iskola, tanár, ha nincs tanuló, már pedig eddig a tanulók benlakással, alumniummal voltak a jövedelemből ellátva. Hogy szét ne rebbenjen az egész, a mindennapiról kellett gondoskodni. Ezt hirtelen fedezték az összefutottak, de mi legyen a hónappal, az évekkel. Szervezkedtek. Magokat főconsistoriumnak proclamálták. Hét fő curatort állitottak, vagyis minden család csoportból egyet. Hét megyében volt még otthon e vallás, minden megye élére egy világi gondnokot neveztek. S mint a ki porig égett, nyakába vette a kéregetés perselyét. Bizva szellemünk diadalában, daczolva a kormány lehető haragjával s az uralkodó szellem lenézésével, munkához fogtak.

Ezen bátor, ezen resolutus atyánkfiai között az első sorban álltak a Danielek, a hatalmas *D. István* (1639—88.) udvarhelyszéki főkirálybiró fiai, ki a nemzeti fejedelemség végnapjaiban, mint erős török párti, alighogy fejét nem vesztette. Most három fiu van fenn, mert kettő csatában már elesett; de nekünk elesik a harmadik is, ki végig harczolja a Rákóczi forradalmat, aztán kitér és báró lesz: azonban két fia hivünk marad. Ezek ketten követik az edélyi politikát, a Rákóczi forradalom alatt egyik aulicus marad, a másik forradalmár lesz, hogyha az egyik bukik, megmenti a másik. E két Dániel: *Ferencz* és *Péter*. De ott vannak leány testvéreik, kik közül kettő két hatalmas unitáriust hoznak a harczba, a h.-szentmártoni Biró Sámuel consiliatust és P. Horváth Boldizsárt; s magok is nejeik után Péter a Sárosi, Ferencz a Zsuki családok támogatását hozzák. Már maga a család egy kis tábor, a két testvér pedig vezéri szerepre vállalkozik, a magok közt kiosztott főgondnokság gondjait felveszik. Főgondnok társaikkal együttes aláirás mellett kibocsátották a körleveleket, melyekben minden hivőt adakozásra szólitanak s ezzel a főgondnoki itnézményt statusunkba beinditották.

Daniel Ferencz (1674—1747.) megmaradt mint a táblai assessorokat nevezték, tábla fiának, mit 35 évig viselt. Az 1718-ki szervezkedéskor egyik főgondnok, vezérférfi, a közadakozásban is elől jár. Meghalt 1747. márcz. 22-én, 29 évi főgondnokság után. Mint Apor Péter elparentálja, igen emberséges, szelid alázatos férfi, csak kár hogy unitárius volt.

Daniel Péter (1676—1741.), ki a Rákóczi forradalom alatt a m.-vásárhelyi gyűlésen, hol Rákóczit erdélyi fejedelemnek választották, Rákóczi előtt a fejedelmi buzogányt vitte, csak később 1723-ban következett főgondnoknak. Épen jókor. Mert oda jutottunk, hogy éppen ebben az évben a leapadt tanuló ifjuságból is 16, megunva a koplalást, kilépett. Azonban jött Dániel Péter, hozta saját s széles rokonsága áldozatkészségét. A tanuló ifjuság alá lovat adott, utnak inditotta, hogy mendikáljanak; ha nem gyüjtöttek eleget, kipotolta. S hogy jó példával menjen elől, 1724-ről kelt aláirási ivében a kolozsvári kollegium részére évenkénti 200, a tordai gymnasiumnak 60 véka buzát irt alá, mit Szőkefalváról, hol neje után lakott, be is szállittatott. Kipusztittatásunk után hat évvel, fellépése által már ott álltunk, hogy a mindennapi kenyér megfogyatkozásáról nem volt szó. Tanitás, tanulás rendes kerékvágásba jött. Könnyü volt neki, mint szokás mondani, ur volt, kinek Zsófia leánya gubernatorné lett. Tizennyolcz évig volt főgondnokunk, 1741. márcz. 1-én halt el.

Fia nem volt, de volt bátyjának, első főgondnokunknak. Áthuztuk téritésben ki nem fáradó mult század közepét, s Dániel Ferencz unokájában előálltak azok a Danielek, kik mintegy született főgondnokaink.

Idősb *Daniel Elek* 1719-ben született. Közgyűléseinken 1780-ban kezd megjelenni, mint nagyságos, mint a ki P. Horváth leányt vett el, ősei nyomdokán indulva. József császár alatt a főkormányszék királyi biztosok által képviseltette magát, de mindig nagy családainkból. Daniel Elek 1786-ban mint ilyen jelenik meg zsinatunkon. Biró Zsigmond halálával, 1792-ben udvarhelyszéki gondnok; 1802. jun. 27-én egyházunk főgondnokává választatott.

Már megvolt a türelmi patens, az 1791/2-ki országgyűlésen visszatértek az alkotmányosabb idők, a kolozsvári templom felépült, a kollegium épitése javában folyt, mikor a főgondnokságot átvette: mégis mily háborgás élt a lelkekben, mutatja 1806. jul. 20-áról kelt körlevele, melyben atyánkfiaival tudatja, hogy a kollegium épitése

többe került, mint gondolták, de még könyvtárt is kellene alapitani: azzal a megjegyzéssel szólitja adakozásra, hogy nem tudni, meddig tart a vallás az a szabadsága, hogy iskolát, templomot épithet. Az iskola felépült. Meghalt 1812. jan. 23-án.

Ifjabb *Daniel Elek*, ki már nekem is főgondnokom, a napoleoni idők után bekövetkezett reactio magaslatán, 1820. jul. 1-én választatott főgondnoknak. Előbb felsőfejérmegyei főispán. Erdélyben 1811. óta 1834-ig országgyűlés nem tartatott, competentiánk az országos hivatalokban választás utján nem juttatott ki. A mint a nemzet jogérzete megnyilatkozhatott, az országos méltóságok legnagyobbika a gubernatorság katholikus, a második a kincstárnokság református, a harmadik és utolsó, a királyi táblai elnökség unitáriussal, Daniel Elekkel töltetett be. Utolsó királyi táblai elnök, ki fényes állását fényes udvartartással képviselte. Mint minden a mi Daniel, nő, férfi, nőies szépség, nem magas, kissé testes ember. De a midőn ragyogó diszmagyarban a királyi tábla ülésére megjelent, méltóságtól szikrázó szemével a táblán végig jártatta tekintetét s nekünk cancellariai ifjuság kardjainak csendet intett: volt abban valami az ősidőkből, a fejedelmi korból. Mint főgondnokot jellemzi, hogy Brassai megválasztatásának ő volt egyik zászlóvivője. Neki jutott, hogy élvezze miért ősei küzdöttek, szenvedtek, egyházunk alkotmányos elismertetésének, egyházunk feje méltatásának jóleső élvezetét. A forradalomra következett szenvedések megérése nélkül halt el, 1848. nov. 2-án.

Fia *Daniel Gábor* ötödik főgondnokunk a Daniel családból, ki 1876. aug. 27-én lépett ősei nyomdokába, mondhatni örökébe. Most nyugalmazott udvarhelyszéki főispán, főrendiházi tag, irodalombarát, ki 1862-ben Thaly Kálmánnal kiadta családja okleveleit, 1896-ban megirta s kiadta családja történetét. Élőkről nem szándékozom hosszasabban megemlékezni. De a Daniel család tipikus vonásaihoz tartozik, ha felemlítem, hogy láttam, mint gyermeket, a mint Berde Mózsával, tanitójával, hazamenve meglátogatták a tordai gymnasiumot: előttem áll, mint simult a gyönyörü szőke gyerek, két szemét rajtunk jártatva, Berdéhez. Láttam, mint házi urat, 1848. őszén, a mint a vásárhelyi csatavesztés után az erdőkön, Homorodon, Lövétén át bujdosva, annyian egész napon egy árpa kenyérrel táplálkozva, estve mint biztos helyre, vargyasi kastélyába bevonultunk. S félszázad mulva felujultak ifjuságunk emlékei, midőn 1892-ben, felhivásomra, összejöttünk azok, kik 1842-ben kollegiumunkat elhagy-

tuk: kevesen voltunk, Daniel Gábor is az ő örökölt szeretetreméltóságával, őszinte kedélyével, lyrikus hangjával, örök ifjuságával nevelte öreg napjaink ünnepét.

Neje b. Rauber Mária. Egyik fia *Gábor* országgyűlési képviselő, *Lajos* az ősi fészket tartja. Neje Pálfi leány.

L. bővebben: Daniel család két kötetét. Kőváry: Erdély nevezetesebb családait. Keresztény Magvető 1885. évf. 226. Boros György két Danielét, Kereszt. Magvető 1897. évf. 154. l.

III. A kénosi Sándorok.

Udvarhely közelében fekszik a kis székely falu, mely a család bölcsője volt. Honnan a fejedelmi korszak végén Galambfalvára s onnan a megyékre szakadnak, s a Szentiványi, Horváth, Daniel, Pálfi, Simén családokból házasodva, szellemünk kiváló képviselői közé emelkedtek. S a mennyire gyér adatainkból látom, őket illeti a mult század elején az a dicsőség, mely e mondás megértéséből támad: bis dat, qui cito dat.

El akarják religiónkat törölni, kell ujra meg ujra ismétlenünk, hogy tiszteletet követelhessünk azon nevek számára, kik a megmenteni akarás lobogóját kitűzték. Nincs aristokratiánk, ki lehet pusztítani, hangzott a jelszó. S nem akarják tényezőnek venni a magyar lélek lelkesedését, a hitbuzgóságot, az egybetartozás érzetének nemes kötelékét; a népet, mely fizetni akarja papjait, mestereit, tanitóit; a részünken maradt családokat, melyek ha nem is mennek nagybirtokos számba, készek az áldozatra; s azokat a nagyobb családokat, kik az erdélyi igények és viszonyok között munkásságuk és takarékosságuk nyomán független anyagi állásra emelkedtek. Nem látják az úgynevezett vivum aerariumot.

Mert az 1716 és 18-iki katasztrófa után nincs többé közvagyon, nincs iskola, papnevelde; tanuló és tanár volna, de nincs hova lehajtani fejét, nincs mindennapija: megszállja a lelkeket a közadakozásból megélés gondolatja, de az egy Isten imádásáról le nem mondanak. Hajoljunk meg e kis, de merész tábor előtt, mint szellemünknek igazi képviselői előtt, kikből két nemzedék a nélkül állta az ostromot, hogy reménysugárt látott volna.

Mert mi is volt az a collectázás. De mi volt a fedezendő szükséglet? A szükséglet iskolát épiteni, a tanuló ifjuságot, hogy szét ne robbanjon, lakással, élelemmel, ingyen tanittatással ellátni, a professorokat szintén ellátásról biztosítani. S mindezt üres pénz-

tár mellett, önkéntes közadakozásra támaszkodva. Mert ha nincs iskola, nincs pap; ha nincs pap, nincs eklézsia; ha nincsenek eklézsiák, nincs többé unitárius vallás. S ezek a bátor férfiak mindenre vállalkoztak. A collectázást bizonyos rendszerre fektették. A népet, mint a hogy ma is, a pap a templomban minden hónap első vasárnapján adakozásra szólította, rámutatott a kitett perselyre. A mult század nyelvén szólva, a nemeseket házuknál keresték fel. Mint az üldöztetés vége felé, 1777-ben látjuk, az eklézsiák földjeik termésének $^1/_3$-át, tőkéjök javadalmának $^1/_4$-ét szolgáltatták a kollegium szükségére. A papok, mesterek is megrótták magokat. Ha zsinat, ha főconsistorium volt, isteni tisztelet végével a generalis notarius kiállott az urasztala mellé, a hivek rakták le áldozataikat s azt jegyezte. Másnap Háromszék, Fejérmegye, Udvarhelyszék, Kereszturfiuszék, Marosszék, Küküllőmegye, Aranyosszék esperesei beszolgáltatták a kerületeikben begyült collectát, mit a püspök vett át. Mig aztán II. József a collectázást be nem tiltotta. Mert a jegyzőkönyveket fel kellett terjeszteni, nem protoculálták ugyan, de azért folyt, mint a hogy József utáni jegyzőkönyveink mutatják.

De nemcsak az iskolák, tanulók, tanárokról kellett gondoskodni: ott voltak a templomok, a szegény vacans papok, papi árvák, özvegyek, akademiára menendők: mindezekre külön czimen is adakoztak. S a mi előtt meg kell hajolnunk, nem hogy kifáradtak volna, hanem a mint az esperesek évenkénti beszámolásából látjuk, mi kezdetben alig 100 frt, majd 200, végül 300 frt felé járja. De mi ez mindannyi tanulónak, professornak, püspöknek. Azonban ott vannak, kiket a minket eltörölni akarók nem láttak, ha az országnak nem is, nekünk nagy családok, kik fiaikra, unokáikra hagyják érzett fájdalmuk legendáját. Hoznak pénzt, gabonát s azt fogataikkal be is szállittatják. Tanulónak, tanárnak legalább van kenyere, a tanuló a pénzből hetenként osztozik; a tanároknak lakás, 80 véka búza egyelőre 120 frt pénz van igérve, de azzal a záradékkal, ha lesz honnan.

Azonban volt honnan, mert a Belényesiek, Gálok, Henterek, Maurerek, Nagyok, Pálfiak, Siménfalviak adakozása mellett, ott állnak a fundatorok, kik jószágaik terménye dézsmájában, valamely malmuk szombati vámjában, az abrudbányaiak a sorompók haszonbérében folyóvá teszik adományaikat: a Danielek, Zsukiak, P. Horváthok, Siménék, s kikre most jövünk, a Kénosi Sándorok. A Kénosi Sándor család nem rég emelkedett ki. De már Sándor Pált Apafi

tuszul a portára küldi, a hét toronyba jut. Fia *Gergely* († 1728. szept. 18.) a Rákóczi forradalomra következett erdélyi kormány egyik tagja, az 1713 ki országgyűlés választásából unitárius részről itélőmester. A tanoda s templom elvétele után elsők közé tartozott, ki 1718-ban összefutott s évenként 100 véka búzát igért szállittatni Kolozsvárra Kelementelkéről.

A Kénosi Sándorok másik ágából, mely napjainkra lejött, Sándor *József*, küküllőmegyei sárdi birtokos, az első, 1748-ban, ki dézmája czimén pénzt küld, 33 frtot. Ennek fia, S. *Mózes* 1762-ben megkezdi nagy adományozását. S itt értünk az e századra lejött *Sándor Mózesre*, ki ugy látszik Hunyadmegyébe szakadt, s a hunyadmegyei Sándor jószágok birtokosa. Adakozása egy 1773. jun. 11-ről kelt levéllel kezdődik, melylyel 500 frtot küld, egy levéllel, mely igy kezdődik: Fontem qui haurit, coronet". S azután hivatkozik Bölcs Salamonra, ki egy mondásával ösztönzi őt az Isten dicsőségére conferálni. S még abban az évben megválasztották Keresztur-fiuszék egyházköri gondnokának, s azon küldöttség tagjának, mely az abban az évben Erdélyt meglátogató József koronaörököst kivánta volna üdvözleni. A következő 1774-ben már rápolti dézmája fejében 67 frtot küld be. Mi akkor nagy pénz volt. Még a következő években is járja zsinatainkat, főtanácsunkat, 1809-ben halt el.

De nem csak őt, ott látjuk a család több tagját, a mint consistorok ügyeink iránt érdeklődnek. Sándor *Józsefet* 1786—93-ban. Sándor *Gergelyt* és Sándor *Mózes* urfit, 1792-ben; Sándor *Jánost*, az aranyosszéki fő-királybirót.

A századunkra lejött Sándorok közül, *Gergely*, még egyik kiváló patronusunk, mint hunyadmegyei legatust fogadott rápolti udvaraában, figyelmeztetett a rápolti vizesésre. Neje Barcsai leány. Fiai: József és Lajos. *József* királyi közjegyző Déván. A nyolczvanas években a Történelmi társulat Déván tartotta közgyűlésén Sándor József azzal tisztelt meg, hogy egyik vendégének engem választott. Tavaly Borszéken már fájdalommal láttam egészsége hanyatlását. Még élénken beszélt a Déván alakult ekklézsiánkról, mely buzgalmának az eredménye. S még sajnosabb, hogy az új plantatio gondnoki állását testvére *Lajos*, rápolti birtokos kezébe kellett hogy letegye. Közügyeink iránt való érdeklődése jelzéseül felhozhatjuk, hogy az Emke havi gyüléseiről Kolozsvárt, soha sem szokott volt elmaradni.

L. Kőváry: Erdély nev. családai. 222. l. Keresztény Magvető XXIX. évf. 94. l. Mult század végi jegyzőkönyvünk 362. l.

Kőváry László.

Brassai, mint philosophus.

II.

Logikai munkássága.

Végig kisértük Brassait logikai fejtegetéseiben. Láttuk, hogy a hagyományos formai logika hiányain itt-ott segítni próbál. Így a principium tertii exclusi-t helyesen így magyarázza: egy jegy és ennek ellenmondata közűl valamelyik az *egyénre* szükségkép illik. Itt mások az egyén helyett fogalmat mondanak. Egy példa megvilágosítja a kérdést. Az alma jegyei közé nem vehetem fel sem a „piros", sem a „nem piros" jegyet. De egy bizonyos alma jegyei közé igen. Leszállítja a formai logikák azon elvét is, mintha a fogalom köre *lényegesen visszás* arányban állna tartalmával. Termékeny az utalás logikájában a fogalmak fokozatos sorozatánál a természetrajzi rendszerekre. Meglepően magyarázza logikai világításban az elméleti és gyakorlati embert. Amaz a fogalmat inkább tartalmánál, ez inkább köréněl fogva gondolja. E pontnál egy igen fontos paedagogiai kérdés merűl fel, melyre utal is, azonban részletesen nem tárgyalhatja. A fogalmak felosztását a fogalmak egyéni, fogalmi köre és tartalma szempontjából adja. Az ítéletek közti különbségekre figyelve, azokat különbözőleg nevezi el, a mit elődeinél hiába keresünk. Helyes világításba helyezi a hypothesist is, mit „praemissák keresése" czímen tárgyal. Formai logikusoknál ezt a természettudományi kutatásoknál oly fontos szerepet játszó segédeszközt sem találjuk meg.

Itt kerűl sor arra is, hogy szóljunk a *formalis* vagy *deductiv*, vagy *közönséges* logika és a *speculativ* és *inductiv* logika egymáshoz való viszonyáról. A formalis logika megteremtője Aristoteles. Kant szerint Aristoteles óta ez a tudomány egy lépést sem haladt előre. Ennek a logikának, a mint üres sablonok és formák között mozgott a középkoron át, tagadhatatlanúl nagy hiányai vannak. Egyik hiánya az, hogy a nyelvbeli kifejezés nyelvtani s a gondolat logikai formái között a legszorosabb megegyezést, a részletekig menő összhangot látott és tanított. Pedig hát, a mint a nyelvtudomány tanítja,

a nyelvalakok nem mindíg logikai formák és keretek között fejlődtek. Ha nagyjában és általában megfelelnek is a nyelvtani és logikai formák egymásnak, a részletekben nagy és lényeges eltérések mutatkoznak. Brassai azonban ilyen téves tanok hirdetésétől távol áll. Mindenütt, a hol alkalom kinálkozik, megragadja azt, annak kimutatására, hogy nyelv és logika két különböző dolog s mindegyik alkata külön, egymástól független, egymást nem szabályozó törvények szerint fejlődött és fejlődik tovább; de másfelől állítja a kettőnek szoros kapcsolatát. Minthogy a logikának — mondja Brasai — czéljai végrehajtására egyetlen eszköze a nyelv, épen a logikába tartozik, hogy a „gyakran makacs és durczás“ eszközt czéljai szolgálatába hajtsa (119. §.). A tárgyalás folyamán mindíg vesz alkalmat magának a különbségek feltüntetésére. Igy az 57. §.-ban, hol arra figyelmeztet, hogy a határozott névelő hol egyént, hol általában a fogalmat jelzi. (Pl. *a* telegraph vonala megszakadt, és: *a* telegraph oly eszköz stb.); így a 87. §-ban: a mutató névmás („névmellék“) *ez a*, *az a* mindíg egyént jelől. A névelők mutató névmásokból váltak s mégis nemcsak egyént, hanem fogalmat is jelölnek. A fokozatos fogalmak némelyikére ad szót a nyelv, másokra nem, hanem szócsoportokkal segít magán (89. §.). Hogy melyikre ad, melyikre nem, ezt törvény nem szabályozza s ez minden nyelvnek jellemző vonása (119—125. §§.). Ennek tekintetbe nem vevéséből származnak azok a rossz fordítások, melyek a nyelv eredeti alkatán oly gyakran erőszakot követnek el. A *nem* tagadó szócskának logikailag háromféle *(elhagyó, kirekesztő, egyebet tevő)* értelme van: pl. a gyümölcs — piros — nem piros; ez az alma sem piros, sem nem piros; a gazda nem zabot vett, hanem stb. A nyelv a *nem* szócska mind a három értelmének kifejezésére csak egy szót nyújt. „És aztán mondja megint valaki, hogy a nyelvnek a logika szab törvényeket s az értésre, közlekedő mediumon kivül, bármily hibátlan legyen is az, más tudományra nincs szükség. De van ám s ez a logika!“ (108—111. §.). A 114. §-ban a testi (concret) és történelmi (abstract) fogalmaknak megfelelő szókról tárgyalván, megint hangsúlyozni kivánja: „ha megengedjük is, hogy a nyelv *némikép* szolgája a logikának, de semmi esetre nem rabszolgája“. Sőt jóval előbb logikája megjelenésénél, 1852-ben, már vitáz Beckerrel, ki a nyelvet, nyelvtant és logikát azonosította.[1]

[1] Tapogatódzások a magyar nyelv körül. Pesti Napló. 1852. 802. 803. sz.

A formai logika ellenségei azt hozzák fel továbbá ellene, hogy terméketlen, formái üresek, tartalomnélküliek, a következtetések tanánál azt, hogy a conclusio semmi egyebet nem foglal magában, mint a praemissák s így új eredmények feltalálására, a tudományok haladása eszközéül nem szolgál. Ilyen támadói e logikának egyfelől Hegel és iskolája, másfelől a Bacon óta a természettudományi kutatásoknál mind nagyobb sikerrel alkalmazott ú. n. *inductiv* logika hívei. Az inductiv logikát Mill Stuartnak magyarra is lefordított híres inductiv logikája addig nem ismert tekintélyre emelte.

A formai logika tehát Hegel és hívei szerint nem elégíti ki a tudományos szellemét. Főrésze, a syllogismusok tana, hiú és haszontalan elmefuttatás. Új eredményekhez nem juttat. Brassai szerint ez a felfogás oly kötelességet ró a syllogismusra, mely reá nem tartozik. Mert ennek „feladata, a praemissák és conclusio közti viszonyt és ezzel a conclusio alanya és mondománya közti szükségképi viszonyt megállapítani". Annyira nem kötelessége új igazság eléállítása, „hogy épen ellenkezőleg azt mutatja ki, hogy még az újnak látszó conclusio is nem új, hanem az ismert és ó praemissákban virtualiter be levén foglalva, maga is ó és ismert ítélet". Ezt különben a logikától csak azok követelhetik, a kik a fogalmat és tárgyat, a gondolkodást és létet azonosoknak tekintik, miként Hegel is. Ez a felfogás „a nélkülözhetlen és kikerülhetlen dualismust" semmisítené meg s nemcsak a logikának, de minden tudománynak, mint tudománynak létezhetését megtagadja. Nincs nevezetesen természettan, mert ez is megkülönbözteti — sőt lényege ezen megkülönböztetésben áll — a természet törvényeit a testektől". Ezért harczol aztán Brassai Hegel ellen, kit a 19. százév Gorgiasának nevez,[1] s azt mondja róla, hogy tönkre tette a logikát.[2]

Brassai a Hegel-féle speculativ logika ellen a vitázásra minden alkalmat megragad. Láttuk már, hogy dönti el a fogalmak létének kérdését: az egyszerű fogalmak valóban léteznek, a végtelen körű fogalmak csak alanyiasan, a reflexioban. Ez a terület azonban már a metaphysikával határos s Brassai Hegellel szemben, kinél a metaphysika és logika teljesen összeesnek, a határokat pontosan meghúzza. A képzetek és fogalmak s tárgyak közti viszony lényegesen metaphysikai kérdés s csak keletkezéseik módjából folyó különbségeik, osztályozásuk, szóval alaki viszonyaik tartoznak a logikába.

[1] Logika. 144 l.
[2] U. o. 170. l.

De az *eszmék* „kirekesztőleg a metaphysika uradalmába tartoznak s nemcsak tárgyias, de csupán formalis meghatározásuk is . . . a logika körén egészen kivűl esik s ha vizsgálat alá veszem, akkor igazán beleszántok jogtalanúl a metaphysika földébe" (Log. 162—164. l.)

Ezek a nyilatkozatok Hegel ellen irányulnak. Mert a formai és speculativ logika csak tárgyukra, a fogalmakra, ítéletekre, következtetésekre nézve egyeznek. De ezek felfogásában már eltérnek egymástól. Hegel azonossági elve alapján gondolkodás és lét, s így logika és metaphysika azonosok. Az azonossági tan támadásával Brassai magára zúdította Hegel híveit. Tévednek tehát azok, a kik azt állítják, hogy a 30-as évek végén kitört Hegel-féle harcz a hegelianusok teljes leveretésével végződött. Régi hívei elhallgattak, de újabbak tanulmányozták s szegődtek zászlói alá. Az az irodalmi harcz tehát, a melyet Hegel bölcsészete nálunk a 30-as évek végén felidézett, s mely rövid idén a Hegel hívei elnémításával mintha megszűnt volna, valójában tovább tart s csak kellő alkalomra vár, hogy kitörjön. De e harcz történetét sem Pápay Jeromos,[1] sem Szlávik[2] nem adják. A többi bölcsészettörténeti munkák pedig e korra már nem terjednek ki. Pápai Szabó Károly[3] elbeszéli ugyan e vitát, de nem tudja azon előzmények és törekvések közé helyezni, melyekből ez, mint a még későbben is folyó Hegel-harcznak egyik jelenete, érthető és magyarázandó is. Ezért szükséges lesz e vita lefolyását ismertetni, hogy az olvasó fogalmat szerezzen arról a kíméletlen szenvedélyességről, mellyel a küzdő felek egymást nemcsak nézeteikben, hanem személyeikben is támadják. Itt Brassai sem kivétel. S azt hiszem, hogy ennek a kijelentésével tartozom az igazságnak és nem sértem Brassaink emlékét.

Ebben a korban Brassai Hegel támadásában nem áll egyedűl. Mindjárt a logikája megjelenése utáni évben (1859.) Somogyi Károly *A bölcsészet lényege- és feladatáról* cz. akadémiai székfoglaló beszédjének nagy részében a Hegel bölcsészetének hatásaival foglkozik s idegen írók szavaival igyekszik a Hegel rendszerét döntögetni. „Örökké nevezetes marad a bölcsészet történetében — mondja Somogyi a 12. lapon — hogy a böleselő ész legmagasabb fokára jutottnak

[1] A magyar bölcseleti irodalom története Apáczaitól az élőkig. Kassai premontrei főgymn. 1877—78. évi értesítője.

[2] Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn. Különlenyomat a Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 107. kötetéből.

[3] Peti József emlékezete. Sárospataki Fűzetek 1863. évf.

tartathaték ezerek által egy olyan, ki a *józan észből* gúnyt űzvén, azt mint rövidlátó s a dolgok mélyébe látni nem tudó idiotát útasítá el évezredes axiomáival együtt . . .“ S „örülni kell rajta, ha az el nem ferdített gondolkodás bír még oly térrel a földön, kétségkivül honunkban is, hova a hegeli bölcsészet uralmát kiterjeszteni nem birta“. Kisebbségére válhatik korunknak, hogy „egy excentrikus eszme, egy fonák rendszer annyi csudálóra talált, miszerint egész népekre nézve válhatott irányt adóvá“. (13. l.) „Ha csak saját szemeinkkel nem látnók s olvasnók e hírneves bölcsész írataiban az oktalan és minden józan észt vakmerően kihívó állításokat, lehetetlen volna hinnünk, miszerint az ezeket mondó s tanító ember volt az a Hegel, kit kora imádott mesterének ismert“. Főforrása, Gratry nyomán Hegel műveit *egy őrült naplójának* mondja. (Jegyzetek. 56. l.) Ilyen s hasonló hangon ír a 19. századév bölcsészetéről, a hegelismusról a „józan ész“ nevében. De látja már a philosophiai állapotok jobbra fordulásának előjeleit, nyomait. Azonban ebben sem sok öröme telik. Mert ez a fordulat sem kedvező „a positiv hit- és kereszténységre nézve, tehát az igazság megismerésébeni haladást illetőleg“ (17. l.).

A következő év (1860.) egy sokkal mélyebben és módszeresebben s eredetibb módon írt munkát termett a Hegel-féle bölcsészet ellen. Ez Danielik János *A bölcsészet számára igényelt szabadság- és függetlenségről* cz. akadémiai székfoglaló beszédje. Nem lehet czélunk e kis füzet tartalmát csak főbb vonásaiban is előadni. Minket most csak a Hegel rendszere ellen intézett támadása érdekel. A legújabb bölcsészet Descartes cogito ergo sum-jából az inductio és tapasztalás mellőzésével egyoldalúlag fejlődött. E tételt csak meg kellett fordítani s kész volt az eszmeelviség (6. l.), a melyből következik, „hogy minden lét szükségképen gondolkodás, mindenek szükségképen egy kútfőből, a gondolatból, ezen egy füst alatt eszmény- való és alany-tárgyból (ideal-real, subject-objectből) erednek s így a világon semmi kételviségnek, semmi valóságos ellentétnek nincs helye; a mutatkozó ellentétek, pl. a szellem és anyag, a szabadság és kényszerűség, az igazság és tév, a jó és a rossz, az erény és a bűn, a véges és a végetlen, az egyszerű és az összetett, az eszményi és a való, a szervetlen és a szerves stb. mind csak látszólagosak“ (7. l.). Az azonosság ezen rendszerében az ész egy bevégzett auto- és pantheistikus isten (8. l.). Ezek után az azonossági rendszert bírálva, az *öntudat* ellenmondó tényeire hivatkozik s

az ismeretszerzésnek két forrását tanítja, a *tapasztalást* és *észt* (17. l.) s ezeken kivűl fénysúgarakat gyűjt és szór a képzelő tehetség, a phantasia, a hirtelen ötletek, ihlet, sugallat (21. l.).

Ezeket a támadásokat Hegel hívei nem nézhették tétlenűl. A támadók hárman vannak: Brassai, Somogyi és Danielik. A védők is hárman sorakoznak: Peti József, egy névtelen a Sárospataki Füzetekben és Szalai István, szentesi ref. pap.

Peti József (1834—1862) pesti ref. theol. tanár veszi fel először a harczot a támadókkal.[1] „A tudomány iránti szeretet" (5. l.) készteti nemesupán a védelemre, hanem a támadásra is. Az „újkori (= Hegel-féle) iskola" elleni visszahatás majdnem általános (1. l.). „A mai bölcselkedés legnagyobb részben — tisztelet a kevés kivételeknek — kirivólag erőltetett, affectált hadonázás amaz újkori iskola ellen; oly visszahatás, melynek értéke egyedül a divatszerűségben áll; mely nem előre, hanem hátra hajt; nem épít, hanem ront; nem tisztáz, hanem ellaposít, nem simít, hanem elferdít; különösen pedig az egyoldalúságok eltávolításának örve alatt mindenféle elemet fölvenni akar a bölcsészet körébe". (1. l.). Félti az eszmeelviség ügyét, a bölcsészetet a visszaeséstől, az ellaposodástól, a dogmatismustól. Az eszmeelviség elleni reactióban a félreértésnek is van része s ezt kell eloszlatni. Kritika alá veszi Brassai, Somogyi és Danielik könyveit s fejlett tudással és ítélettel magyarázza az eszmeelviség lényegét. A Brassai logikájára térve, kifogásolja, hogy az formalis logika, melynek alapja az *értelem* s ez „csak előcsarnoka a bölcsészetnek". Ez azonban itt nem állapodhatik meg, hanem a *szemlélő ész* álláspontjára emelkedve az eszme és lét különbségeit megszüntető s azok egységét bizonyító tudománynyá kell hogy fejlődjék, mint Hegelnél. Ez a lényege Peti birálatának. E röpiratot a Sárospataki Füzetekben (V. évf. 72—85. l.) egy ismeretlen „hihetően a *Bölcsészet jelene* írója, mint már Pápai Szabó K. megjegyzi, teljes elismeréssel ismertetve, azt a hiányt találja benne, hogy nem magyarázza meg eléggé a tapasztalati és különösen az „értelmi" álláspont lényegét. Erre vállalkozik ő s rátér Brassai logikájára. „Brassai logikája még mindig a formalis logika. Semmi szó ellene, mint ilyen ellen. Ez is jó előtudománynak, s a figyelmes olvasót arra emlékezteti: minő hiába voltak némely küzdelmei az emberi

[1] Az eszmeelviség védelme tapasztalati s értelmi álláspontú bölcsészeink ellen. Pest. 1860.

észnek némely elmékre nézve". Szemére veti, hogy nem ismeri Hegelt. Birálja a Brassai értelmében vett logika meghatározását. „Ha ez igaz a logikáról (t. i. hogy czélja az emberek közt egymás értésének eszközlése), még igazabb a nyelvtanról. Hanem a logos teszen igét, teszen eszmét; így tehát mindkettőre szól a logika s erről semmi kétség; de hogy a természettan, jogtudomány is arra való, hogy az emberek egymást a természet tüneményeire s a jog tételeire nézve megértsék, hasonlóul igaz. S így a logika bizonyos instrumentalis tudomány a többi tudományok felett, minő a nyelvtan is; és eképpen kezet fogva nyelvtan és logika, együtt járnak előttünk Brassai könyvében". Br. álláspontja „értelmi álláspont", formalismus. Peti abban fáradoz, hogy fölfedezze Brassainak az egységes álláspontot. Nehéz feladat, kivált Br. ellen, ki már elég zivatart látott feje felett elvonúlni és elég alkalmat nem változni. Neki az már késő is. Új bor volna ő ó-tömlőben".[1]

Brassai egy czikksorozatban válaszol (Korunk. 1860. 70—74. sz.), mely később külön füzetben (*Irodalmi pör a philosophia ügyében.* Species facti. Kolozsvár, 1761.) is megjelent. Peti ellen kardot nem ránt, „elég neki egy legyező-koppintás is" (5. l.). De a „Szemlész" fellépte óta „tekintetbe veendő ellenfél" áll előtte (6. l.). Erdélyi kritikáját pontonként elővcszi, a formalis logikán kivül mást nem ismer (8. l.), a gondolat és tartalma közötti különbséget újból hangsúlyozza (9. l.), a logika czéljáúl kitűzött feladatát újra erősíti s arra az ellenvetésre, hogy a jog- és természettannak is az volna a feladata, mi a Brassai értelmezte logikának, megjegyzi, hogy igen, de *csak a logika szabályozta* jog- és természettannak (11. l.). Arra a megjegyzésére, hogy a logika és nyelvtan kezet fogva járnak előttünk könyvében, hívatkozik az általunk is érintett ama lényeges különbségekre, melyekre logikájában folytonosan útalt a logikai és nyelvtani kategoriák között s egy akadémiai értekezésére,[2] melyben Becker ellen vitáz, ki a nyelvet, nyelvtant és logikát azonosította.

Ezekben felel a logikája ellen emelt kifogásokra s aztán áttér a Sárospatakon akkor általában divatozott philosophia militans, a

[1] Szalai ***Egy szó az eszmeelviséghez*** cz. (Sárospataki Füzetek. V. évf. 455—462. l.) czikkében az eszmeelviség hívének vallja magát, de négy pontot megczáfolandónak tart s ezek között azt is, hogy a régi formai logikát meg kell szüntetni. Peti ***Rövid válasz az Egy szóra*** (U. o. 653—662. l.) czímen felel: ő a régi logikának nem megsemmisítését, hanem magasabb egységbe emelését sürgeti, mint a virágból gyümölcsöt, a gyermekből ifjút várunk.

[2] Tapogatódzások a magyar nyelv körül. Pesti Napló 1852. 802, 803. sz.

hegelianismus méltatására. Állítja, hogy a Hegel-féle rendszer el van bukva s Sárospatak nem hivatott arra, hogy tekintélyét helyre állítsa (17. l.). El van bukva „*annak* a philosophiai nagy ágazatnak, melyet pantheismusnak nevezhetünk, *az* a határozott alakja, Hegel-formulázta kifejezése, mely a thesis, antithesis és synthesis walzer-rythmusában tánczolva akará construálni a világot" (18. l.). Maga a pantheismus, az a Janusfej, melynek egyik arcza az idealismus, másik a realizmus, áll és hatalmaskodik. Szemlész és védencze is ezt sürgetik „egységes álláspont", „eszmeelviség" név alatt. Ő dualista létére is elismeri az egység kategoriája létét, de „az ész egyedűli és kirekesztő vagy épen mindent elnyelő kategoriájának el nem ismerheti" (20. l.) Ez a pantheismus egyformán termi „a leglaposabb realismust s a legkihegyzettebb idealismust, vagy más oldalról tekintve, a dermesztő materialismust és a mindent felolvasztó — egyoldalu — spiritualismust" (21. l.).

Brassai azt is megmondja, hogy miért felel Peti könyvére s a „Szemlész" ismertetésére. Úgy sejti, hogy nem egyén, hanem egy egész iskola áll vele szemben Hegel védelmére (6. l.) s általában tudva van, hogy Sárospatakon ez idő szerint hegelianismus az uralkodó rendszer (7. l.). S midőn ezt fatalismussal, pantheismussal vádolja, mint maga mondja, „figyeltetni kivánta a theol. tanintézetek növelvényeit, sőt, ha rossz néven nem vennék, még elfogúlatlan tanárait is, hogy létez pályájokkal megegyezőbb tan is a pantheistico-fatalismus- vagy fatalistico-pantheismusnál, mely lényegesen kirekeszti a személyes istenség eszméjét. E nélkül pedig hogy miképen állhasson meg theologia, Peti megfoghatja, de én, és azt hiszem, sok más józan eszű ember velem együtt, teljességgel nem" (22. l.).

Brassai e röpiratában „előhasú philosophus"-nak nevezi Petit s kissé lenézőleg bán vele. Petit sérti ez s feleletében[1] szenvedélyes kitörésekre ragadtatja magát. Elmondja, hogy újabb időkben divattá vált Hegel bölcsészetének ostorozása. „Ez a divat nálunk is lábra kapott; találkoztak itt is emberek, kik szinte(n) írtak H. ellen. Egyik illő komolysággal és tüzetes, tisztességes polemiával. (Danielik.) A másik igazságtalan szenvedélylyel s hozzá nem értéssel (Somogyi). A harmadik pedig írt ellene, mert szokása lévén mindenbe beleszólni, itt sem akarta, hogy szava nélkül döntsék el az ügyet. Ez a harmadik Brassai". Csillag alatt Brassai logikájáról ezt jegyzi meg: „E logika jutalmat nyert ugyan, *de csak azért*, *mert nem volt*

[1] Tájékozás a bölcsészet ügyében fennforgó vitához Prot. Egyh. és Isk Lap. 1861. 16, 17, 18, 19, 21, 22. sz.

más; s az akadémia birálata is kimondta rá, hogy *az újabb philosophiával ismeretlenséget (?)* árul el". Mi ismerjük a korabeli sajtó nyilatkozatát s az akadémia hívatalos birálatát is e könyvről s meg nem foghatjuk, honnan veszi Peti e gyűlöletes itéletét. Hegel kritikájára ezt mondja: „Ezen ő ostromlása nem egyéb, mint H. logikájából csak úgy *találomra kikapott*, egy pár *át nem értett* s *félremagyarázott*, egyébként is *másodrendű* tételnek betűin való rágódás". Brassai „bölcselkedése nem egyéb kontárkodásnál". „Lehet Brassai nagy mathematikus, linguista, lehet minden egyéb, de philosophiája — csak satirája a philosophiának"; neki „a philosophiáról igen alantjáró fogalmai vannak". Aztán a fatalismus és pantheismus vádjára azzal felel, hogy Hegel „bölcsészete semmi egyéb, mint épen a keresztyénség vezéreszméinek alapján alkotott világnézetnek tudományos formába öltöztetése".

Csoda-e, ha Brassai ezekre a sértő szavakra válaszát [1] így kezdi: „Valami Peti úr egy rakás semmit írt össze e lapok közelebbi számaiban a philosophiáról és csekély személyemről". Ez kétségtelenűl lenéző nyilatkozat s az illedelemmel aligha összeférő hang, mint a szerkesztő is megyjegyzi. Petit a vitában fontos tényezőnek nem ismeri el s általában úgy jelen meg, mint ötödik kerék a szekérben. Peti válaszol megint,[2] mint életírója mondja: „férfiasan, de már többé ő sem az *elöbbi nyugodt* (?), hanem kissé ingerűlt lélekkel nyilatkozott".

Ezzel vége szakadt e vitának a nélkül, hogy valamelyik fél a másikat meggyőződésében megingatta, nézeteitől eltántorította volna. Brassai logikai munkásságát ezután is folytatta. Kiadta logikáját 1877-ben másodszor. Az akadémiában 1877-ben értekezést olvasott fel *Logikai tanulmányok* czímen. Miként korábban az Erdélyivel és Petivel folytatott polemiájában a régi, formai logika életeért harczol, úgy itt is. De most más veszély előtt áll. A formai logikának, nemcsak a Hegel-féle speculativ, hanem az ú. n. inductiv logika is veszélyezteti létét. Már Bacon sürgeti a logika alkalmazását a természeti tudományokban. Bacon óta aztán mind tudatosabb, sőt napjainkban sürgetőbb lesz az a szorgos törekvés, hogy a régi logikát, a mint az a terméketlen formák középkori nyűge között áldástalanúl mozgott, ki kell szabadítani e terméketlenségéből, értékesíteni kell s bevonni a természettudományi kutatás eszközéül. Természetes, hogy

[1] Világosító szó e lapok t. közönségéhez. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1861. 23. sz.

[2] U. o. 25. sz.

itt nemcsak a gondolkodás műveleteit szabályozná, hanem hatalmas segítő eszköz lenne új eredmények, új igazságok felkutatásánál.

Az ez irányú törekvéseknek legújabban Stuart Mill híres inductiv logikája hatalmas lökést adott. Az akadémia megbízásából ezt a könyvet Szász Béla lefordította s irodalmunkban 1877-ben jelenik meg. Brassai felszólal az inductiv logika ellen. Tanulmányának első részében a logika legelterjedtebb értelmezéseit veszi kritikai vizsgálat alá s kimutatja, hogy ez értelmezések helytelensége volt az oka, hogy a formai logikának rossz hírét keltették, mert ezek nélkülözik a szóló és halló közti dualismust s pedig a logika a gondolat, illetőleg az ítélet közlésével születik. A második részben a Mill-féle inductiv logikát s ennek öt canonját bírálja. Bírálatának tárgyalását mellőzve, eredményéül erre jut: „az inductiv logika sem nem szükséges, sem a közönséges logikát feleslegessé nem teszi, sem nem állhat meg, mint külön tudomány. Nem is köszöni létét egyébnek, semmint a *vizsgálódás* és *okoskodás* fogalmai szörnyűséges és majdnem hihetetlen összezavarásának. Igazságok keresése és felfedezése a többi tudományok feladata, a logikáé közlésük és bizonyításuk, röviden megértetésük módja, tanítása. Módszerében tehát lényeges elem, sőt feltétel a dualismus, t. i. a szóló és halló megkülönböztetése“.

Ezekben beszámoltunk Brassai logikai munkásságáról, s ha még hozzátesszük, hogy ő a logikát a lélektanra alapítja, hogy nem elégszik meg, mint elődei, a fogalmak száraz értelmezései odavetésével, hanem származtatva s előállásuk, alakulásuk folyamát különböző körülményektől, felfogásoktól, egyéni tehetségektől függő állapotaikat kimutatja (Logika 162. l.), elmondtunk jó rendén mindent erről a derék tankönyvről, mely új elveket új módszerrel igyekszik érvényesíteni, s mely philosophiai irodalmunkban az eredetiség és önállóság szempontjából is előkelő helyet foglal el. Bizonyára e logika bírhatta az akadémia philosophiai osztályát arra, hogy Brassainak a mathematikai osztályból a philosophiaiba való áttételét kérje.[1] Brassai belenyugvó kijelentésére aztán az akadémia átteszi őt 1864 febr. 15-én — nem, mint Kőváry hibásan írja,[2] 1864 jan. 10-én — a bölcseleti, társadalmi és történeti osztályba.[3]

[1] A m. t. akad. jegyzőkönyvei. 1863—65. XXV. nagygyűlés 25. p.
[2] Id. m. 26. l.
[3] A m. t. akad. jegyzőkönyvei. 1863—65. 1865. febr. 15. ülés 41. p.

DR. GÁL KELEMEN.

Egyházi beszéd.*

(Nemzeti ünnepre.)

I. Móz. 47, 29—31.

Isten jóvoltából egyezer évet átéltünk ezen a földön, melyet honfoglaló őseink oly sok viszontagságok és küzdelmek után életök árán s vérök hullásával számunkra megszereztek, s melyet azóta folytonosan a századok hosszu során keresztül vérökkel védelmeztek s tartottak meg az egymás nyomába lépő nemzedékek. Méltó volt tehát az az országos ünneplés, melyet az egész nemzet most két éve szentelt e haza elfoglalása s annak ezer évig való birása emlékére, s nem csoda, hogy miként egy mély tóba dobott kő a víz felszinén nagy hullámot vet s ez újabb meg újabb hullámgyürüket alkot s csak későre jön ismét nyugvásba a tó vizének felszine: ugy lelkesedésünk vizében is az ezeréves ünnep, mint az első nagy hullám, ujabb-ujabb eseményt, megannyi hullámot vetett a felszinre s egyik hazafias ünnepély után a másik következett, mig örvendezésünk ismét a régi nyugvó helyzetbe tér.

Ilyen ünnepélyt üle Magyarország a közelebbi napokban is jó királyával együtt az 1848. évi nagy alkotások emlékére, a midőn is hazánk ugyan egy nagy rázkódáson s mondhatni vérkeresztségen ment át, de mondhatjuk azt is, hogy az uj élet és fejlődésre képes Magyarország ott kezdődik, a mikor az alkotmány kiterjesztetett az egész népre s a nehány ezer kiváltságos helyett, kik a haza földe által nyujtott áldásoknak részesei valának, milliók részesülnek ma nemcsak a terhekben, hanem minden jogokban, mint az ország alkotmányos törvényei által elfogadott és bévett honpolgárok.

És ma ujból egy hullám verődik fel örömünk vizében, hogy beleléptünk a második ezer évbe e földön s bár ellenségeink száma, hogy a költő kifejezésével szóljak: „egy nagy árviz lehetne" s ebben a nagy árvizben egy-két jóakaró barátunk „csak egy kis sziget lenne": mi mégis, sőt annál inkább élni bátorkodunk; többet mondok: élni akarunk ezen a földön, a melyen „apáink vére folyt s a melyhez minden szent nevet egy ezredév csatol", annál inkább, mert „a nagy világon e kivül számunkra nincs több hely, ez bölcsőnk s majdan sirunk is, mely ápol s eltakar"!

Éreztétek-e vagy egyszer afiai azt a boldogító örömet, melyet annak tudata ad, hogy ez a föld a tiétek; hogy ennek terei és rónái,

* Elmondatott 1898 május 1-én Szentgericzén.

hegyei és bérczei számotokra termik Istennek áldásait? hogy e tej-jel és mézzel folyó Kanaán vizeiben halaival, belsejében aranyával, ezüstjével, a sónak mérhetlen bőségével s egyáltalán Istennek mindennemü áldásival a tiétek? S aztán gondoltatok-e vagy egyszer arra, hogy hátha ezt a sok drága kineset, a mennyit Isten talán egy országnak sem adott, ezt az édes hazát, hol ezeken felül a kincsek legszentebbjei: apáink, véreink porai nyugosznak mint szentelt hantok, ha ezt a szent örökséget elvesztenők, elvenné tőlünk fegyver hatalma, erőszak, ármány, minő helyzet, minő sors következnék ekkor reánk?! Mert a ki ezekről nem gondolkozott valaha, az nem tudja, minő drága kineset bir s nem is tudja annak értékét kellőleg felfogni és méltányolni.

De én hiszem és arról lelkem mélyéig meg is vagyok győződve, hogy támadás jöhet reánk — mint jött a multban is — bármerről; kül- és belellenség ostromolhat, de minket mindig készen fog találni; mert megoszolhatunk belügyeink kezelésében, foglalhatunk el különféle pártállásokat, kiki érdekei vagy meggyőződése szerint; az is megtörténhetik velünk, mint a tűzzel, mely önmagát hamvasztja, ha nincs mit emésztenie: hanem ha valaki hazánkat, annak területi épségét, jogainkat és törvényeinket fenyegeti, akkor közülünk mindenki egyet gondol, egyet érez, és ez a közös ellenség elleni közös védekezés. A mig pedig igy érzünk, a mig igy gondolkozunk, addig a mienk e hon s ennek javai boldogitásunkra fognak szolgálni, mert mint a hajdanban is magyar kezekben villogott a kard, ma is, mig karunkat felemelni birjuk, e haza földén a magyar lesz az államalkotó nemzet!

Íme a szent igékben is ily dieső és szép példáját látjuk a haza szentelt földjéhez való erős ragaszkodásnak. Jákób, az éhség miatt honából kivándorolni kényszerült hazafi, midőn halála óráját közeledni érzi, forró vágy ébred szívében, hogy porai legalább az édes szülőföld poraival vegyüljenek el s mikor ezen óhaj megvalósitására fia József igéretet tesz, az addig háborgó kebel egészen megcsöndesül, s mintha hallanók ajkairól: *mostan bocsásd el uram a te szolgádat békével.*

Ker. hivek, ünneplő szent gyülekezet, engedjétek meg, hogy ez alkalomból kifolyólag, szóljak azokról a feltételekről, melyek megkivántatnak arra, hogy elmondhassuk: miénk e hon a második ezer évben is.

Hogy a második ezer évet is biztositsuk magunknak ezen az apák vére hullásával megszentelt földön, mindenekelőtt szükséges, hogy

a) miveljük hiven és szorgalommal a részünkbe jutott örökséget. Szép ez a hon, ünneplő gyülekezet, oly szép, a melynél szebbet sehol sem találhatnánk — én legalább ugy hiszem — bár merre vinne végzetünk. De bármily szépen legyen az a természettől alkotva, ezerszerte szebbé, szemre és szivre gyönyörködtetőbbé válik az emberi szorgalom és mivelés által. Hiszen ha a legelhagyottabb pusztaság, a legterméketlenebb föld is paradicsommá, áldásthozó területté varázsolható lankadatlan munka és gazdasági szakismeretek érvényesitése

által, mennyivel inkább azzá leszen e mi honunk áldott földe. Csak ne feledjük, ker. gyülekezet, hogy a világ óriási léptekkel halad minden téren, ma már a kifeszített drótou áthaladó villanynyal nemcsak irunk és beszélünk egyik országból a másikba, hanem, a mint a jelekből látszik, még nézünk is nemsokára; tökéletesebbek az eszközök nemcsak a mesterségek különféle nemeiben, hanem a földmivelés, a gazdászat terén is elannyira, hogy a ki pl. ma már a régi módon akarna gazdálkodni s apja által használt faekét s boronát használna, az bizony nemcsak nevetségessé válnék, hanem annak mielébb a szegénység is beköszöntene ajtaján.

Mivelnünk kell hát odaadással és szorgalommal ezen, már a természettől termékenységgel megáldott földet, ha egyébért nem tennők, a magunk érdekében is, hogy abból mennél több hasznot és jövedelmet vonhassunk s ezáltal a jóllétet és boldogságot magunknak és mieinknek annál biztosabban megszerezhessük; de azért is, mert az egyesek jólétében, gazdaságában áll a haza közjóléte és felvirágzása is. Ennélfogva a ki hanyag, rossz gazda, földeit rendesen nem miveli, az nemcsak maga és családja ellen vét, hanem közremunkál a haza szegénységbe, nyomoruságba jutására is. Sőt azt mondom, hogy miután *kié a föld, azé a haza is*, főleg oly vidékeken, hol idegen ajku nemzetiségek vannak, ha nem is tulnyomó, de a magyarokkal egyenlő számban, ha a magyar birtok bármily nyelvü, de nem velünk közösen érző nemzetiségüek kezébe jut, mindaz, a ki a restség, pazarlás, rendetlen kezelés folytán egy-egy darab földet elveszteget s idegenek kezébe juttat, kimondom — hazaárulást követ el, mi minden bűnök között a legnagyobb és legundokabb, melyet Isten se bocsát meg, mit a költő ekkép fejez ki a hazaárulás vétségére bünbocsánatot keresőnek: „Istennél a könyörület s bünért irgalmazás; egy van, a mit meg nem bocsáthat: a hazaárulás“.

Hazánk magyar kézen való megtartásának első és legfőbb biztositéka tehát a haza földjének gondos mivelése s a szorgalom által biztositása; a második pedig

b) *a magyar nemzeti érzés ápolása és a nyelvünkhöz való ragaszkodás.* Hogy ki melyik nemzetnek a tagja, az a nyelv, vagyis beszéd által jut kifejezésre, mert ha beszél is valaki más nemzet nyelvén, de gondolkozása és saját hozzátartozóival való beszélgetése mégis a maga anyanyelvén történik. És mégis e tekintetben magyar fajunknak egy nagy hibáját észleltem és ez nagy mértékben befolyt arra, hogy mi magyarok számbelileg csak ennyien vagyunk, holott lehetnénk legalább is kétennyien; ez a nagy hibánk — hajlandó volnék bűnünknek mondani — az, hogy mi minden oly akármi kicsi nemzetnek a nyelvét megtanuljuk, a mely velünk érintkezik, s ha már egy-két szót elsajátitottunk, azonnal elé is állunk vele majdnem fitogtatásból, hogy lássák, hogy mit tudunk. S akárki tapasztalhatta, hogy a hol a nemzetiségek vegyesen fordulnak elé, ott bizonyosan nem magyarul, hanem annak a más nemzetnek a nyelvén foly ren-

desen a beszéd, a társalgás. Ez okozta azt, hogy hazánk több vidékein oly sok ezer magyar elveszett a nemzetre nézve s bár nevök ma is a legszebb magyar nevek, nyelvök már idegen, hagyományainkkal, multunkkal nincsenek összeforrva s még jó, ha ellenségeink sorában nem állanak. Volt idő, ker. gy., mikor a magyar birodalom határait három tenger mosta; ha eleitől fogva az az elvünk lett volna, a mi van a világ ma leghatalmasabb nemzetének, az angolnak, hogy a ki velünk beszélni akar, tanulja meg nyelvünket, akkor nem kellene ma örökös haladásunkat megbénító harczot folytatnunk azokkal, a kikkel megosztottuk e honnak minden javait, szabadságát s szabad kezet hagytunk nyelvök és vallásuk szabad fejlesztésére, mégis minduntalan hálátlan kigyóként sziszegnek, gyalázkodnak ellenünk itt benn és a külföld előtt! . . .

De hát mit mondjunk azokra ker. gyülekezet, a kik saját nemzetünk fiai, envérünkből és csontunkból valók s mégis ellenünk készülnek fegyvert fogni egyes önhasznukat kereső pártvezérek által elvakitva, félrevezetve? Kik azt mondják (de óh Uram bocsásd meg nékiek, mert nem tudják mit cselekesznek), hogy nem kell nekik a haza, mit nekik a nemzet? nekik csak föld kell, aztán a hon legyen tőllük bárkié. Sajnos eltévelyedés és szánalomra méltó elvakultság! Igazán jól mondja a nagy költő: *átkozottabb ördögöt pokol nem külde még fel, mint az olyanok, kik a talán jól nyugvó nemzetet fölháboritják, ráfogják, hogy ég s hogy e tüzet csak vér olthatja el; azért talán, hogy egy két nyugtalan a rend nyomását nem szenvedheté* (Vörösmarty). Az ur Jézus pedig idevonatkozólag ezt mondja: *őrizkedjetek a hamis prófétáktól, kik eljönnek hozzátok juhoknak képében, belől pedig ragadozó farkasok.*

Én pedig azt mondom: lelkesitsen minket nemes büszkeségre annak tudata, hogy „ezer év néz ránk itélő szemekkel, Atillától egész Rákócziig“; ragaszkodjunk a minket éltető édes hazához, miveljük azt az édesen csengő zengzetes magyar nyelvet, mely szép, mint a szeráfok éneke, édes mint az anyatej vagy az első szerelem csókja és erőteljes, mint az égi háboru. És aztán bárhol járjunk, bármerre vet sorsunk, ne feledjük, sőt legyünk rá büszkék, hogy magyarok vagyunk, kik a multban ép ugy, mint ma, védbástyái voltunk és vagyunk a miveltség terjedésének, de tetteinket mindig a lángoló hazaszeretet vezérelte, hogy egy ezredév viharaival megküzdve, e zászló alatt kivivjuk a második ezredévet is.

Szükséges ker. gy. az elmondottak mellett arra, hogy e hon magyar legyen ezután is, hogy egyik nemzedék a nyomába következőnek mindig mint szent örökséget adja által; a mi azt teszi ránk vonatkozólag közvetlenül:

c) *hogy gyermekeinket neveljük egyebek mellett hazaszeretetben.* Nagyobb és nehezebb munka nem igen vár az életben reánk, mint gyermekeink nevelése s mégis semmiből sem csinálnak az emberek kevesebbet, mint éppen a nevelésből. És vajjon miért? Azért természetesen, mert hát a gyermek ugy is felnő, akárcsak a burján vagy a gyom a kertekben. De hát jól van-e ez igy? Elégséges-e

csak életet adni a gyermeknek s aztán megélhetését annyira-mennyire biztositni s avval becsapni ugyszólva az emberek közé, mondván: eredj Isten hirével s élj meg, a mint lehet! Avagy azt mondjátok talán: ott van az iskola, azért adjuk oda a gyermekeinket, hogy a tanitó urak, mint erre hivatott és kiképzett szakférfiak, neveljék olyanná gyermekeinket, a milyenné azoknak kell lenniök. Igazatok van afiai, ünneplő gyülekezet, csakugyan ez a feladat nagyrészben az iskolákra várakozik. A lélek tehetségeit ott kell helyes irányban fejleszteni s mint növő és oltásra kerülő csemetéről szokás az oda nem való ágakat levagdalni, hogy az éltető nedv ne pazaroltassék, hanem csak a beleoltott galynak életét s növekedését biztositsa: igy kell a gyermekek lelkéből egy hivatása magaslatán álló tanitónak a rossz és káros irányu hajlamokat kiirtva, azokból nevelni vallásos, becsületes embereket, hazájokat szerető polgárokat.

De midőn ezt elismerem, azt is ki kell jelentenem, hogy ezt a munkát mégis csak a szülőknek kell megkezdeni otthon, mig a gyermekek az iskolába menésre kötelezve lennének. Az edényről azt tartjátok, hogy a milyen ízt először beveszen, azt bajos belőle kivenni s bizony higyjétek el, igy van ez a gyermeknél is. „*Neveljétek a gyermeket* — mond bölcs Salamon — *az ő utának módja szerint, még mikor megvénhedik sem távozik attól*“; hanem én azt tapasztalom, hogy a legtöbb helyen kevésre nevelik, legalább jóra kevésre a gyermeket. Akárhány anya — mert legtöbbet az anyával van a gyermek — ugy beszél gyermeke, s mi még több, leánygyermeke előtt is, hogy az kénytelen fejletlen korában minden rossznak tudója lenni. Nem csoda aztán, ha később az iskola nem tud olyan eredményt felmutatni, a milyent kellene s ha az Isten képére teremtett emberből minden egyéb lesz, mint éppen ember.

Tisztelt ünneplő gyülekezet! Mi már vagyunk olyanok, a milyenek, de igyekezzünk, hogy gyermekeink legyenek külömbek, mint mi; neveljük őket úgy, hogy értsék meg idejekorán, hogy a hazaszeretet mindennél elsőbb, mert a mi jót e földön Istentől nyerhetünk, azt mind a haza földje termi, adja, s ha élünk, ápol és ha meghalunk, porával ez takar!

Nem akarok unalmas lenni előttetek t. gyülekezet, tehát még csak egy-két szót mondok. Nem tudom, lesz-e szükség arra, hogy hazánkért vérünket is ontsuk, de hiszem, hogy ez esetben is mindenki helyt áll, kinek keblében magyar szív dobog, mert végre is „csak nem fajult el még a székely vér“; de a költő szerint: „ne csak veszélyben légy szerény, a béke vészesebb s a mit vág álmos népeken, gyógyithatlan a seb“. Munka, szorgalom s megtartása a részünkbe jutott darab földnek sannak minél virágzóbbá tétele segélnek arra, hogy e haza a második ezer évben is magyar legyen. Igy mondhatjuk el: *vész viharban szent hazánk, megfizettük mind, mivel csak tartozánk.* Ámen.

Ürmösi Kálmán.

Koronka József élete.*

(1790—1863.)

A sziv szép virága, egyik legszebb erénye a jóltevők iránti háladatosság. E magasztos erényt jóltevőivel szemben gyakorolni szent kötelessége egyeseknek, társulatoknak, intézeteknek egyaránt.

Az utódok szivéből fakadó hálának ha valahol helye van, székelykereszturi gymnasiumunknál bizonynyal van, hiszen ez intézetünket elődeink vallásos buzgósága, áldozatkészsége, nagy számu jóltevőink nagymérvü áldozatai alapitották s tartották fenn oly sok megpróbáltatás és viszontagság közt mind ez ideig.

Jóságos Isten, ki szivet alkotál s belé érzelmeket adál, gyújtsd lángra tehát sziveinket, hogy emeljük fel ismét azok lángjaiból gymnasiumunk jóltevői emlékére öt évenként felemelni szokott oltárunkat. Jőjjetek, szivünk hálás, kegyeletes érzelmeiből emeljük sürgősen, vegyük azt körül, áldozzunk, mert az áldozat alkalmával lelki szemeink előtt megjelennek gymnasiumunk rég letünt nagy jóltevőinek dieső alakjai, nagy szellemei. Sziveiknek maguk elé varázsolt nemessége, áldozatkészsége, csüggedést nem ismerő kitartása beragyogja sziveinket, azokat megtisztítja, megtermékenyiti, erőt, lelkesedést nyujt gymnasiumunk fentartása, továbh fejlesztése, virágoztatása felé való törekvéseinkben.

Boldog emlékezetü jóltevőink, összegyültünk, sziveinknek irántatok való hálás, kegyeletes harmoniájából az oltár már készen van. Áldozathoz kezdünk. Nem lesz itt tömjén és füst, de van és lesz tiszta emléketekért hőn dobogó sziv. Tiétek ez alkalommal egész valónk, szivünk, lelkünk, áldunk, magasztalunk mindnyájatokat. Emléketek, nagy nevetek, tetteitek kitörülhetlenek szivünk táblájából. Felújul bennünk e hálaünnepélyünkön szegény és gazdag jóltevőink emléke egyaránt. Látjuk lelki szemeinkkel a szegényt ásóval, kapával, kalapácscsal kezében ásni gymnasiumunk alapzatát, emelni annak falát. Látjuk megboldogult székely atyánkfiait szent lelkesedés közt vinni e gymnasiumunkhoz szükséges épületanyagot. Látjuk, mint rakják össze elődeink filléreiket, hogy a tudománynak a réginél diszesebb épületet emeljenek. Látjuk a legváltságosabb időben nagy

* Felolvastatott a székelykereszturi unitarius gymnasiumban 1898. máj. 19-én tartott hálaünnepélyen.

anyagi és szellemi adományaikkal megjelenő nagyjainkat. De ti áldott jóltevőink, bocsássatok meg nekünk, soraitok közül most csak egynek, Koronka Józsefnek, szellemi nagy jóltevőnk emlékének áldozunk a hála, a kegyelet oltárán, ki 50 évig volt tettekben gazdag igazgatója gymnasiumunknak. Majd reátok is elkerül a sor, rólatok is zengeni fog az utókor tisztelete, hálája, azokról, a kikről még nem zengett.

Valaki tetteit, érdemeit kellőleg méltányolni, az illetőt teljes egyéniségében látni, megérteni csak akkor lehet, ha ismerjük a kort, az állapotokat, a körülményeket, melyben és a melyek között élt és működött. Ez igazság áll ünnepeltünkre, Koronka Józsefre is. Vessünk tehát egy rövidke pillantást mindenek előtt korára, egyházunk, kereszturi gymnasiumunk akkori állapotára. Koronka József élete 1790—1863, igazgatósága pedig 1813—1863 évek közé esik. Hosszú és nehéz idő. Drága Magyarországunkat, benne kicsiny egyházunkat a mult megsemmisitésre czélzó zaklatásai megviselték. Hazánk mostoha sorsa mellett mostoha, szivszaggató, kétségbeejtő volt unitárius vallásközönségünk sorsa is. E hazánkat és egyházunkat a multban érő zaklatások folytonosak voltak Koronka József idejében is. Hazánk és egyházunk sok esetben közös ellenségei megsemmisitésünket czélzó galád tervüket már-már megvalósulni látták. Nagyszámú ellenségeitől megroncsolt hazánknak, egyházunknak egy ujabb áramlatra, fiai megsokszorozódott vasakaratára, fáradhatatlan törekvésére, világi és egyházi jogaiért, elveiért rendithetetlen bátorsággal való sikraszállásra volt szüksége. Az áramlat megjött, a szabadság, a felvilágosodás szele megfuvallott Francziaországban, zugott, bugott, a sötétség, az elnyomottság czitadelláit lerontotta. Feltartózhatlanul haladt tovább, sepert, tisztitott. A mult százév végén eljutott hozzánk is. Hazánk és annak szabad egyházai, fiai belehellették. E szél a szolgaság, gondolatszabadság elnyomása miatt fájó szivekben a szabadságért, egyenlőségért, testvériségért, szabad eszmékért izzó tüzet felgyújtotta. Atyáink munkához fogtak, hogy a mult rombolásait kiépitsék, kárpótolják, a hazát és egyházakat felvirágoztassák, azok életfáján rágódó undok férgeket letakaritsák.

A protestans egyházak, köztük a miénk is, az előretörők közt az elsők. A munkához, küzdelemhez, a szolgaság, elnyomatás feletti győzelem kivivásához fegyvereket készitenek, előkészületeket tesznek. A mult romokon uj, a réginél még erősebb bástyákat, iskolákat emelnek, hogy azokban a hazának, egyháznak hű fiakat neveljenek, beleesepegtessék az ifjuságba a szent hazaszeretetet, a régiekéhez hasonló vallásos hüséget, szilárdságot, hogy hirdessék neki édes anyanyelvét, melyet ellenségeink folyvást el akartak feledtetni a magyarral, mint nemzeti fennállásának legelső feltételét.

Ily czélból állitotta fel az unitárius vallás hiveinek erős nemzeti érzése, igaz vallásos buzgósága, áldozatkészsége székelykereszturi gymnasiumunkat is. A szervezkedésre, előkészületre nagy szükség volt, mert a sötétség árnya a jelen százév első felében is, sőt egész

1867-ig, a kiegyezésig, meg-meglebegtette hazánk és egyházunk felett vészes szárnyait. Mindent leperzselő szárazságként, dermesztő fagyként sujtják nemzetünket e száz első felében, tehát Koronka József idejében is, a németesitő törekvések, a német, majd a latin nyelvet törvénykezési, közigazgatási és ez utóbbit tannyelvvé is tevő királyi rendeletek. Mindezekkel szemben az iskoláknak megannyi őrszemként, védbástyaként kellett állniok, mint kincses bányákból, mint tiszta forrásokból, ezekből kellett széthordani az ifjuságnak a szent hazaszeretetet és azt terjeszteni, megvalósitani a nemzeti és egyházi életben.

A haza és egyházak vállvetett nemes törekvését siker koronázta. Nemzetünk, nagy fiaitól előtte vitt lobogók alatt, a szabadság szelétől segitve, a kedvező alkalmat megragadva, a szolgaság nyügét lerázta. 1848-ban szabad, egyenlő, testvér lett. Az unitárius vallás is felvétetett a törvényesen elismert vallások közé. Szabadságunkat azonban vérrel kellett megpecsételni. Szabadságharczunk alatt megtörtént ez is. A titáni küzdelem nemzetünkre szomoruan végződött. A világosság, a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméitől kiderült nemzeti egünkön megjelent szabadságnapunkat a szabadságot, szabad eszméket elfojtó dohos felhő ismét beponyválta. Besötétedett. Az elnyomatás napjai ismét bekövetkeztek. Isten kegyelméből ujra megviradt, nemzetünk 1867-ben megint szabad lett, mit már ünnepelt nagyalakunk nem ért meg. Ez vala rövid vonásokban hazánk állapota Koronka József idejében.

Székelykereszturi gymnasiumunk állapotáról pedig 1813-ban történt igazgató-tanári állása elfoglalása idejéből és az ezt követő időről a következőket mondhatjuk: az unitáriusok igaz vallásos buzgósága, áldozatkészsége által 1794-ben alapitott ez intézetünk egyházunknak még fejletlen, gyenge, a kezdet, a nélkülözés nehézségeivel küzdő gyermeke volt. Egyházunk buzgó elöljárói és Szabó Sámuel, Koronka József érdemes elődje, gymnasiumunk első rector-professora gondos vezetése és fáradságot nem ismerő, minden akadályt legyőző tevékenykedése, vezetése alatt elődeink bámulatos áldozatkészségéből emelt faépület roskadozó félben volt, különben is az egyre növekvő nagyszámú tanulóságot, az egészségre, a tanügyre való káros hatás nélkül nem fogadhatta be. A gymnasiumi helyiség fogyatékossága, hiányossága mellett hiányos, fogyatékos volt a tanügy is. E téren szintén a kezdet nehézségeivel kellett küzdeni. Gymnasiumunk tanügyi állapota akkor ugyanis lényegesen más volt, mint ma. Nem volt ministeri tanterv, nem volt meg a mai szakrendszer, nem volt az intézeteknél az igazgatón kivül az osztályok számának megfelelő, sőt annál is több tanerő, tanár, mint most. Kereszturi gymnasiumunknál bizonynyal nem. Itt a tanári és igazgatói teendőket eleitől kezdve egész 1857-ig, ugyszólva egy ember, az igazgató végezte. E sulyos, fáradságos munkából 50 éven keresztül legtöbb nehezedett Koronka József vállaira. Az alsóbb foku tárgyak tanitására egyházi főhatóságunk küldött ugyan le tordai, nagyobbrészt kolozsvári főis-

kolánkból felsőbb osztályu tanulókat, avagy már végzett ifjakat, de hiszen e serdülő, még tanuló fiatalok, elgondolható, nem nagy mértékben könnyitették teendőit, mert azoknak is tanulniok kellet. Kitől? Koronka Józseftől. A már alatta fennálló seniori és 1844. óta szervezett köztanitói intézmények sem pótolták közel sem a rendes tanerők hiányát.

Képzelhető, mily nehéz volt a küzdelem már csak ezen, gymnasiumunkon valódi pályájukhoz átutazó fiatalokkal is. Más-más szokással, tulajdonsággal jött mindenik. Mindezeket utasitani, a helyes oktatási, nevelési irányt nekik megadni, annak pontos teljesitését ellenőrizni nem kis feladat volt. E küzdelem nagyságát teljes mértékben szemünk elé tárja az ő igazgatósága alatt intézetünknél szolgált exactorok, köztanitók és seniorok nagy száma. Alatta ugyanis gymnasiumunkban 125 exactor, 10 köztanitó és 18 senior szolgált. A tanitás fokozatai sem a mai gymnasialis osztályok számában nyertek kifejezést, hanem elejétől 1855-ig igy különböztették meg: infima classis, kis declinista, nagy declinista, comparista, coniugista, etymologista, sintaxista, poeta és rhetor.

E mindkét rendü hiányok mellett mint cherub, mint sötét éjnek kisértete egész igazgatósága alatt gymnasiumunkban feneklett a nagyfoku anyagi szegénység. Gymnasiumunknak jó sokáig sem ösztöndiji, sem fenntartási, sem fizetési alapjai nem voltak, sőt még pénztára sem, e helyett valahányszor valamit épiteni, ujitani, szerezni kellett, a hivek áldozatkészségére volt utalva. Szomoru igazság ez időből, hogy 1813–1814-ben összes iskoladijak fejében, 1 Rfrt tandij és 15 kr. szobadij s 10 kr. fa-pénz mellett, 120 Rfrt 25 kr. gyült be és még 1847-ben is az összes iskoladijak összege 555 Rfrt 47 kr. volt. Ily összegekből gymnasiumot fentartani és a mellett a sarat derekasan megállani csodákkal határos.

Intézetünknek ünnepeltünk korabeli nagyfoku szegénysége képét teljes valódiságában tárja elénk a tanári fizetés hallatlan csekélysége is. Hűséges szolgálatáért hosszu időn át csak 200 Mfrt tanári fizetést és 50 Mfrt igazgatói tiszteletdijat kapott. Még 1850-ben is csak 300 Mfrt volt fizetése s csak halála évében, 1863-ban emelkedett 350 o. é. frtra.

Ily összegből élj meg ma anyagiaknak hódoló ember és ezért végezz olyan áldásos, lelkiismeretes munkát, minőt Koronka József végzett és ezért szolgáld egyházadat oly hüségesen, miként ő szolgálta.

Ime, ez a képe Koronka József korabeli állapotoknak hazánk és székelykereszturi gymnasiumunk életében. E kor nemzeti és egyházi téren nagyra volt hivatva. A mult romokon épiteni kellett, az ellenség által tört réseket be kellett rakni, a fájó sebeket be kellett gyógyitani, régi ellenségeinkkel egyre küzdeni kellett és az árulás, az alávalóság keresztje allatt meg kellett hajolni, el kellett némulni, a szegénységgel, a hiányokkal szembe kellett szállni, azokkal megkellett mérkőzni. Ugyszólva semmiből kellett alkotni nagyot és maradandót. A ki egy íly küzdelmes időt átél, abban a haza, egyház

üdvére dolgozik, egy, a haza, egyház felvirágozásán dolgozó iskola élén 50 évig áll, méltó az utókor emlékére, hálájára, tiszteletére. Koronka József ezt tette. Méltóan cselekszünk tehát, ha hálaünnepélyünkön az ő életével, tetteivel foglalkozunk.

Családi előnéven Csitszentiványi Koronka József nemes családból származott. Elődei a nemességet II. Apaffy Mihály fejedelemtől nyerték. 1790-ben Maros-Szt.-Királyon anyai nagyatyja, Huszár nevü pap házában született. Ugyanazon év october 16-án keresztelték meg. Születési napja szülőfaluja keresztelési anyakönyvében nincs feljegyezve, tehát nem tudható. Szülői: Koronka László, ki megyéjében generalis notárius (főjegyző) volt és Huszár Mária Aranyos-Széken, Kövenden laktak. Józsefen kivül gyermekeik voltak még: László, Antal és Lajos.

László egy ideig fiscalis procurator, mai értelemben pénzügyi aligazgató, Maros-Vásárhelyen, majd gubernalis consiliarius, kormányszéki tanácsos, Kolozsvárt, később fináncz procuratus adjunct, azaz pénzügyi igazgató-helyettes volt Bécsben. A tisztelet, a hála hangján kell megemlékeznünk ez alkalommal e nemes férfiuról is, ki magas hivatali állásaiból folyó tekintélyét, befolyását mindannyiszor kész volt egyházunk érdekében érvényesiteni, kinek a jog terén való jártassága, az általa adott utasitásokban, felvilágositásokban, a német commando idejében igen gyakran tájékoztatta egyházunkat ügyeiben követendő eljárásra s besugta, mit óhajt a német rendszer s mit nem.

Antal, várfalvi lelkész, utóbb toroczkói esperes és egyházi iró volt, kitől kisebb munkákon kivül papok és nők számára irt imakönyvek maradtak fenn.

Lajos 1848 előtt császári katona volt, honnan aztán szabadságharczunk elszólitotta. Az agyagfalvi gyülésre, mint honvédtiszt, az aranyos-széki székelyeket az oláhságon át nagy küzdelmek közt, ő vezette be. Az elnyomatás napjaiban Szebenben és Josefstadtban fogságot szenvedett. Mint kereseti birtokos halt meg.

A szülői háznál is gondos nevelésben részesült Koronka József tanulását a tordai gymnasiumban kezdette meg és kolozsvári főgymnasiumunkban tovább folytatta, hová 1807-ben ment át. Már a tordai gymnasiumban a tanulás mellett előljárói által reáruházott pontos megbizatásokat végzett, ugyanis az akkor divó szokás szerint publicus praeceptor és exactor volt, mely tiszteinek megfelelően az alsó fokon levő tanulókat tanitotta és a gymnasiumban felügyelői tisztet teljesitett. Kolozsvári főgymnasiumunkban iskolai és theologiai tanulmányait eredményesen végezte, miközben az ott levő királyi lyceumban Fortinitől a hazai polgári törvényeket és a római jogot is hallgatta, azokat tanulmányozta. Az előretörő ifju kolozsvári főgymnasiumunkban is csakhamar magára vonta tanárai, előljárói figyelmét, megnyerte azok szeretetét, 1813 május 30-án iskolafőnöknek (senior) nevezték ki. Főnöki tiszte mellett magántanitással is foglalkozott. Tanitója lett bölöni Donáth Mihály fiainak: Imrének,

Éleknek, Mihálynak és Miklósnak, kik mint anyjuk, Lázár István püspök leánya után is előkelő származásu ifjak később szép társadalmi állásokat, hivatalokat töltöttek be.

A Donáth fiuknál való nevelősködése Koronka Józsefre nézve nagyhorderejü volt. Ugyanis e fiukkal, tanitványaival a szünidőket Bölönben, de nagyrészben Brassóban töltötte, hová ugy a tanitó, mint a tanitványok a német és franczia nyelvek elsajátitása, megtanulása czéljából mentek, mire akkor jó alkalom volt, mert a franczia forradalom alkalmával Francziaországból elmenekült emigransok közül többen huzódtak ide, kik a franczia nyelvben való oktatásra örömest vállalkoztak. Bölönben való tartózkodása alatt ismerkedik meg a szomszédos Nagy-Ajta községben a lengyel származásu, magyarországi születésü cs. kir. tábori orvos, Mosoczy János és Tordai Túri Klára müvelt és nemeslelkü leányával, Mosoczy Klárával, kit később nőül vett.

Koronka József szorgalmának, tudományszomjának és hét évi főnökösködésének, jólkészültségének abban nyerte jutalmát, elismerését és méltánylását, hogy 1813. julius 4-én tartott consistorialis ülésen 127. szám alatt hozott határozattal kirendelték a székelykereszturi gymnasiumhoz igazgató-tanárnak. Tanszékét kineveztetése évében september 8-án foglalta el ünnepélyesen. E napon d. e. 10 órakor tartotta székfoglaló beszédét az unitárius templomban minden rangu és rendü nagyszámu sokaság jelenlétében. Székfoglaló beszédének főpontjai: a) Mi a nevelés? annak szükséges feltételei. b) A tudományos nevelés és annak hasznai. c) A jó erkölcsben való nevelés. A beiktatást egyházunk akkori püspöke, Körmöczi János végezte. Ettőlfogva 50 éven át volt sz.-kereszturi gymnasiumunk éltető lelke, igazgatója. E hosszu időn át összeforrott szive ez intézettel. 50 évi igazgatósági ideje gazdag volt küzdelmekben, tettekben, kitartó buzgóságban.

Mosoczy Klárával 1816 aug. 12-én lépett házasságra. Tizenegy gyermekök közül, kiknek nevei atyjuk által feljegyezve találhatók bibliája hátsó melléklapján, nagy kort hatan: Zsuzsánna, Juliánna, Mátyás, Dénes, Anna és Gábor értek. Zsuzsánna Csiky Áron egykori sz.-kereszturi paphoz, Juliánna Csikba, Böjte Imre birtokoshoz, Anna Vas József hivatalnokhoz ment férjhez. Mátyás, Dénes és Gábor tanultak.

Mátyás az unitáriusok theologiája első évéről az ő elveivel leginkább megegyező róm. kath. egyház kebelébe lépett, katholizált s a gyulafejérvári róm. kath. papnöveldébe lépett, hogy boldoguljon s az ő hite szerint egyedüli üdvözitő vallás árnyékában üdvözüljön, annak országát terjeszsze, diszére, ékességére szolgáljon. A német rendszer alatt próbaéveit a Csik-Szeredában felállitott német iskolában töltötte mint tanitó. Jelenleg kereszturi lakos és birtokos. A világosság fényeskedni fog néki. Az apát Mátyás fiának e lépése nagyon bántotta, keseritette. Mátyás két leánya: Mária és Lotti unitárius hitben növekedtek, mi lutheranus vallásu anyjuknak, Müller

Erzsébetnek tudandó be érdemül. Lotti, Derzsi Gábor kis-solymosi unitárius mester felesége, Mária pedig Gál József recsenyédi unitárius papé.

Dénes kolozsvári tanuló korában elhalt. Gábor rövid ideig Bágyonban (Torda-Aranyos megye) pap volt. Gazdagon nősült, papi állásától megvált s csakhamar elhalt.

A terjedelmes, a közpályán, az egyházi, miként a közéletben fontos szerepet vivő, nagytekintélynek örvendő Koronka-család nagy utódok után lehanyatlott, alászállt, férfiágon Koronka Mátyásban még csak egy sarjadéka van.

Hiába, a sors törvénye: az idő változik s abban az emberek szintén. Természeti igazság: kicsinyekből nagyok lesznek és természeti fonákság: a nagyokból kicsinyek.

Ennyit Koronka József családi életéről. Szóljunk már 50 évi igazgató-tanársága alatti tetteiről, érdemeiről.

Koronka József előtt a tettekre nagy és széles mező állott. Ő e széles mezőre kilépett, munkálkodott, fáradott és küzdött. A mai iskolahelyiséggel szemben, a templom mellett hosszan elnyuló roskatag, leomlásra készülő, a tanulók befogadására szük intézeti fahelyiség helyett uj épület kellett. Koronka József igazgatósága, felügyelete alatt meglett. Ugyanis 1818-ban az oklándi zsinaton az iskolahelyiség kőből való építtetését kimondják. Az építkezés megkezdődött. Az unitárius hitbuzgóság hordta filléreit, forintjait, a gabonát, az épületanyagot, a munkások számára az élelmiszereket. A munka ment, ő maga is dolgozott, az adományokat számba vette, nyilvántartotta, naplóba vezette, gondozta, a munkásokat fizette, számukra főzetett, mely munkájában segitették a derék papnék. A tanulókat nyolcz részre osztotta. Ha nem volt elegendő munkás, délelőtt ment az első, délután a második rész s igy tovább végig, ismét és ismét. A tanulók munkába állása az oeconomus e szavaira történt: „exeat prima pars, exeat secunda pars“ stb.

Koronka József az építkezést felügyelte, tanitott és építtetett, a tanulók tanultak és építettek. Ebből merits kitartást, vallásodhoz szilárd ragaszkodást ifju nemzedék!

Koronka Józseffel e nagy munkájában együtt müködtek kitartó lelkesedéssel Mihály János alkirálybiró, köri felügyelő gondnok, Kelemen Béniámin és Koncz Márton esperesek. Koronka József és Mihály János a sz.-kereszturköri partialis gyüléseken rendesen megjelentek, kereszturi gymnasiumunk építése érdekében lelkesitettek, az ügyet mozgatták, elősegitették. Gymnasiumunk ügyét akkor is oly igazi hévvel felkaroló papságunk valamennyi tagja szintén megannyi szószóló apostol volt gymnasiumunk ujra építése mellett.

Koronka József határtalan buzgósága és hozzá hasonló nagyjaink, szóval az egész unitárius vallásközönség kitartó szorgalma, küzdelme, áldozatkészsége a roskatag, düledező félben levő gymnasiumi faépület helyett tégla, nagyrészben kőépületet emelt. 1826-ban már a mai gymnasiumi épületünkből 13 szoba készen volt. 1828-ban

még 6 szoba épitését tervezik. 1833-ban 3 már ezekből is felépittetett. 1841-ben a használatnak átadatott.

Nagy haladás volt ez gymnasiumunk életében és ebben Koronka József érdemei elévülhetetlenek.

Alatta szereztetett meg az igazgatói lakáson alól levő telek is, melyen még az ő életében, 1862-ben épiteni kezdették a mai is meglevő tanári lakot.

Koronka József igazgatósága alatt a gymnasiumi helyiségeket illető alkotások között felemlitendő az is, hogy kieszközlésére alatta adta 1839-ben a helybeli unitárius ekklézsia papi telkéből azt a két öl szélességü területet, melyen át ma a nagy kapun bejuthatunk a gymnasium udvarára. Ismét alatta nyittatott 1847-ben a ma Papp János-féle, akkor Henter-féle telek mellett a városba felvezető ut oly formán, hogy az ő felkérésére Br. Gamerra Gusztáv rábirta a nevezett telek akkori tulajdonosát, Henter Józsefet, főleg a gymnasiumra való tekintettel, telkéből egy úthelyiség adásra.

Ünnepeltünk gymnasiumunknál való 50 éves müködése a tanügy terén is áldásos volt hazánkra, kicsiny egyházunkra, vallásközönségünkre egyaránt. Első tanár, Szabó Sámuel alatt annak erélyessége, pontossága mellett is a kezdet nehézségei miatt gymnasiumunk sorsát intéző férfiak közt divatozó viszálykodások, huzavonák, ellenmondások már igazgató-tanárkodása első évében megszüntek s a dolgok rendes mederbe terelődtek. Tudása, egyenessége, következetes erélyessége, alapos meggondoltsága eleitől fogva ellenállt közte és egyházférfiaink, első helyen az egyházköri gondnokok közt felmerülhető minden viszálynak. Az intézeten belül és kivül, mint igazgató, ugyis mint tanár, derekasan megállta helyét, nem az állása szerzett neki tiszteletet, elismerést, hanem állásának, hivatásának szépségét, nagyságát tettei által ő maga emelte. Volt eset rá, hogy a növendékeknek csaknem minden tárgyat ő tanitott és eredményesen, e mellett az osztályok köztanitói felett felügyeletet gyakorolt, azoknak megadta a szükséges utasitásokat. Az ő idejében a tankönyveket nem gyártották oly nagy mértékben, mint ma. Tankönyvirodalmunk szegény, selejtes, nagyobbára idegen volt. Tárgyait tehát nagyrészben ő maga dolgozta ki. E tettének tanubizonysága gymnasiumunk könyvtárában kéziratban meglevő tankönyvei. Ezek közül terjedelmesebb átdolgozásban maradtak hátra görög és római régiségtana, számtana, encyclopaediája, geometriája és chronologiája. Tárgyaiból a tananyagot, a szebb, tanulságosabb részeket, jobb darabokat éles szemmel, szakavatottsággal tudta kiválogatni, pedig nem volt szaktanár. A latin nyelv tanitására Ovidius és Cicero müveit, a poeták részére Ovidius müvei közül Metamorphoseon librit, a rhetorok számára Cicero legszebb oratioit vette fel. Az elméleti tanitás mellett hetenként kétszer, szerdán és szombaton, extemporaneum és septimanale exercitium nevezet alá sorozott gyakorlatokat készittetett. Módszertanilag könnyebbről nehezebbre menve, a latin nyelvből különböző faju időmértékes verseket készittetett, milyenek versus adonicus, pentameter, hexameter, distichon, sapphicus stb.

Atyáskodással párosult pontosságát, szigorát, szabályokhoz kötöttségét számos tanitványa még ma is tisztelettel emliti. Bizonyos foku szigor tanár-embernek szükséges is. Akkor éppen szükséges volt, hiszen a tanulók abban az időben serdültek, nagyok voltak. Azokat korlátok között tartani csak szigorral párosult erélylyel lehetett. Keserüen emlitik idejéből a divatos plágajárást, mint a latin nyelvnek a tanulókba erőszakolásra használt durva eszközt, minek ugy a falusi iskolákban, mint kereszturi gymnasiumunkban való nagymérvü divatozását a kormány által a latin nyelv elsajátitására kiadott szigoru rendeletekből kell származtatnunk. Ez a magyarázata a bölöni zsinaton 1840-ben hozott azon határozatnak is, hogy kolozsvári, tordai, kereszturi gymnasiumainkban minden tárgy latin nyelven irt kézi könyvekből latin nyelven tanittassék s az ifjuság is az iskola falai között latinul beszéljen. Azonban már 1841-ben a korondi zsinaton határozatba vétetett, hogy a tanitás magyar nyelven folyjon s a gymnasiumi egész tanfolyam hét évben állapittatott meg. Mindaddig nyolcz év volt, mert az etymologisták, syntaxisták, poeták, rhetorok az etymologia, syntaxista, poetica és rhetorica osztályokban 2—2 évig tanultak. Szintén e zsinat határozata folytán az osztályrendszert szakrendszer váltotta fel. A tantervbe mint új tárgyak vétettek fel a magyar nyelvtan, földrajz, Erdély s Magyarország és az ókor története, geometria, rajz és természethistoria. Az 1845-iki almási zsinat az 1841-iki zsinatkor 3 évre lehuzott deákidőszakot Koronka József kérésére ismét 4 évre terjesztette.

1848—49-ben tanulóink szabadságharczunk alatt könyv és toll helyett fegyvert fogtak, az édes anya védelmére csatasikra szálltak, mások meg haza távoztak. Gymnasiumunk kapui bezárultak. A Muzsa elhallgatott, néma volt egészen 1850. nov. 1-ig. A tanitás ekkor ismét kezdetét vette. A tanitvány és igazgató-tanár ismét együtt dolgoznak, de gyászos éveket értek. E gyászos évek, miként hazánkra, ugy kicsiny egyházunkra nézve is a megpróbáltatás évei voltak. 1850-ben az absolut kormány tantervet dolgoztat ki, az Organisations Entwurfot, azt gymnasiumunkra is kötelezővé teszi, állami felügyelet alá helyezi, azokban a tanitásnak és nevelésnek az államiakéval való teljes egyenlőségét követeli. Ennélfogva egyházi főhatóságunk a kényszernek engedve, 1856-ban kénytelen volt elrendelni, hogy gymnasiumainkban, köztük a kereszturiban is, teljesen a kormányi rendeletek által kiszabott tantervet kövessék, semmit se tanitsanak, a mi abban kitüzve nincs és mindent tanitsanak, a mi kitüzve van az abban előirt fokozattal és tankönyvek szerint s egyszersmind tordai és kereszturi iskoláinkban a gymnasialis osztályok számát 5 évre terjeszti, oly módon, hogy ezekben is a 9 tanitási év közül 4 legyen elemi, az 5 utolsó pedig legyen gymnasialis osztály. Tehát az 1856-iki egyházi főhatósági határozattal lesz kereszturi gymnasiumunk 5 osztályu.

Az Entwurf életbe léptetésétől kezdve gymnasiumainkban az absolut kormány nótáját kellett járnunk 1860-ig. Egyházi főható-

ságunkhoz egymásra jönnek le szabad eszméket hirdető, valló egyházunknak örökre megbénitását czélzó, gymnasiumainkat bezárással fenyegető rendeletek, gymnasiumunkban 3—4, majd 6—7 tanári tanszék szervezését követelik. Egyházunkban megkezdődik a mentés munkája. Az unitárius hitbuzgóság megint megnyilatkozik. Kicsiny egyházunk hivei kegyes adományából iskoláink fentartására 100,000 forint gyül be. 1857. jul. havában nagyajtai Péterfi Sámuel gymnasiumunkhoz tanárnak választatik meg, mellette 3 köztanitó, 1859-ben Marosi Gergely, 1862-ben Sándor Mózes. Nagy dolgok ezek gymnasiumunk életében. Csak az előbb vala gymnasiumunkban egy tanár, a rector-professor és 1862-ben vele együtt négy. Ettőlfogva már a terhekben négyen osztozhattak. Egy ember munkáját négyen végezték.

Gymnasiumaink nagyobb lendületet vettek. A tanügy nagyot haladt, egyházunk oszlopai, köztük sz.-kereszturi gymnasiumunk is, megerősödtek. Egyházunk 1860-ban önkormányzati jogát visszakapta. Ismét önlábára áll, 1860-ban tantervet dolgozott ki s azt 1861-ben életbe léptette. Kereszturi gymnasiumunkban a négy elemi osztályt háromra apasztják le, az öt gymnasialis osztályt meghagyják. Ily gazdag a tanügy terén is fordulatokban, változatokban Koronka József igazgatósága.

Kegyeletes hálával kell felemlitenünk azt is, hogy a kereszturi gymnasiumban a VI. osztály felállitására az első kisérletet egyházi főhatóságunknál Koronka József tette 1861-ben, a mi azóta nekünk is forró óhajunk és megvalósulásáig annak is marad.

Koronka József korának egyik kiváló paedagogusa volt. Ezt bizonyitják nemes eljárása, örök időkre magasztos paedagogiai elvei. Helyettem beszéljen ő maga Péterfi Sámuel tanárhoz, gymnasiumunkhoz 1857 sept. 6-án történt beiktatásakor intézett ezen szavaiban:

„Kivánjunk béketürő erős lelket, a nevelés és tanitás sikerére kedves szenvedélyt, mely az érzelem belsejéből fakadozva, hasznos kifolyásokban mutassa meg, hogy a tanitó az emberiség legelső dajkája“.

„A gyermeki lélekben és ifju szellemben rejtőző kincsek őrzésére nem tüzet és indulatot, zordonságot lehelő módszer kivántatik. Mi azt teszi, hogy a tanitás, nevelés nem vadon ijesztő durvasággal, nem tompitó szitkokkal, sem nem gerjedezett szenvedélyességgel, nem az indulatosság égető tüzével eszközöltetik és mint kincs, nem igy őriztetik. Oh nem! hanem a szelidség, szeretet, önkedveltetés, állandó szorgalom és fedhetetlen példaadás által őriztetnek és fejlesztetnek“.

„A tudomány, szellem és erkölcs szikrái ugy vannak az emberben, mint a természeti tüz a kovakőben, ha nem jó az aczél, nem tudja onnan a tüzet kifejteni. Sok nevelési esetben a lelket, az értelmet nem annyira tölteni kell, mint kihozni, kifejteni belőle valamit. Az ember életében van mag is, csira is, gyökér is. Ide kell az értelmes kertész, a ki ugy gyomláljon, nehogy a jó csirát és gyö-

keret igen megmozgassa, vagy vigyázatlanul kitépje. A mit mi már tudunk és értünk, annak magva vagy gyökere meg van a gyermekben is. Oda ritkán lehet uj gyökeret plántálni, hanem a mi ott van, azt kell igazán tudni ápolni, gondozni és holmi lappangó férgektől megőrizni".

Ezt megelőzőleg szép paedagogiai elvek sorozata 1845. sept. 11-én Jakab Lajos és Pálffy Mihály gymnasiumi felügyelőgondnokok beiktatásakor mondott beiktató beszéde is. Ebben mondja a többek közt: „Ugy képzelhetni egy nevelés alatti ifjuságot, mint előre készitendő gépezeti kerekeket, melyek alkotandják és mozgatni fogják ama nagyobb polgári és politikai alkotmányt. Okosságnak, féltékenységnek, előre és hátranézésnek egybe vegyittetnie kell, hogy ezekből erkölesi chemia szerint alkotódjék egy oly valami, melyet tanitói és nevelői eszélyességnek lehet nevezni".

„Az ifjuság rendszerint mint a tüz, maga lábán szeret menni, a mennyire önszele vezeti. S ezen tüz káros irányát ugy forditani meg, hogy el se aludjék s a szomszédban is kárt ne tegyen, nem csekély vigyázatot s gondosságot kiván, sőt nemcsak vigyázat és gondosság, hanem tapasztalás is kell amaz igazság felfogására, hogy csak ott parancsolhatunk legezélszerübben, hol gyakorlatilag tudjuk, mi telik ki attól, kit oktatni, formálni, idomitani akarunk".

Igazgatói magasztos hivatásának, mi módon való felfogásának és teljesitésének igazolására szintén e beszédből saját szavait idézem: „Egy nevelésbeli, egy iskolai igazgatásnak egy csendesebb folyóhoz kell hasonlónak lenni, mely az utjában álló dombot megkerüli, költséges gátat kimél s inkább egy keveset kanyarog, mintsem kárt tegyen, hasznossá és termővé tehető földet szaggasson".

A kiváló igazgató és derék tanár munkája áldásos is volt. Keze alatt a közpályán, állami és egyházi életünkben kiváló helyeket elfoglaló derék férfiak egész hosszú sora kezdette tanulását. Köztük: Nagyajtai Darkó Mihály tordai tanár és tankönyviró, Martonosi Gálffy Sándor népköltő, Inczefi József, Gyöngyösi István, Kiss Mihály, Péterfi Sándor, Albert János lelkészek és egyh. irók, Ny.-gálfalvi Szentiványi Mihály a „Bekecs alatt Nyárád tere" stb. dalok irója. Kriza János püspök, költő, a M. T. Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, Kelemen Béniám, Szolga Miklós, Berde Mózes, legnagyobb alapitványozónk, Berde Áron egyetemi tanár s akadémiai tag, Jakab Elek akadémiai tag és jeles történész, Bedő Albert orsz. főerdőmester, államtitkár, dr. Iszlai József hires fogorvos és egyetemi tanár Budapesten; kolozsvári gymn. tanárok közül Nagy Lajos, Pap Mózes, Buzogány Áron, Simén Domokos, Benczédi Gergely, Kovács János; a keresztúriak közül Marosi Gergely és a ma is élő és müködők közül gymnasiumunk derék igazgatója: Sándor János, László József és Gombos Sámuel; a biróság, közigazgatósági, pénzügyi tisztviselők, ügyvédek jelesei közül szintén többen.

(Folyt. köv.)

PAP MÓZES.

Az abrudbányai és verespataki ekkla története.

Abrudbányai ekklésiánk f. évi jul. 3-án ünnepelte temploma fennállásának 100 éves jubileumát. Ennek alkalmából érdemesnek tartjuk, mint egyik ős- és igen fontos culturális telep történetének vázlatát a vallásközönség jegyzőkönyvei és levéltári okmányai alapján leirni s a templomépitésre vonatkozó pár okmányt közreadni.

Ismeretes a történelemből, hogy Abrudbánya vidéke már a rómaiak nevezetes aranybánya helye volt. Mint ilyent, hazánk elfoglalásakor kétségkivül magyar coloniával rakták meg. Az arany mindig értékes czikk volt az emberek előtt s igy nem csoda, ha ennek dus termő helye a honfoglalók és telepedők vágyának később is kedves tárgyát képezte.

Erdélynek minden talpalatnyi helye hazafiak vérétől ázott. E tekintetben Abrudbánya az első áldozati helyek közé tartozik. Már a XVI. század elején rettenetes pusztitást kellett kiállnia, mert az unitáriusok templomuk elvételekor azt adják fel, hogy midőn elődeiket Mártinuzzi és Petrovich Abrudbányára telepitették, a templomot teljesen szétrombolva, erdei nagy fáktól körül- és benőve találták, a torony falából a földszine felett alig volt pár ölnyi s az egészet 3000 frttal épitették fel, mit okmányokkal igazolni készek.

Az abrudbányai magyarság az unitárius hitvallást mindjárt kezdetben elfogadta s egyike lett legvirágzóbb ekklésiáinknak. Nevezetes arról is, hogy Káradi Pál alföldi unitárius püspök itt adta ki 1569-ben „Comoedia Balassi Menyhért árultatásáról“ czimü szindarabot, tehát nyomdájának kellett lennie. Az ev. ref. ekklésia egy századdal később alakult, miután az I. Rákóczy György által megkezdett ref. hivek gyüjtése ugy folytattatott, hogy Apafi Mihály már 1672-ben a közpiaczból templomhelyet szakasztatott ki és templomot is épittetett a ref. hiveknek.

Az unitáriusok papjuk és tanitójuk fizetésére kezdettől fogva a borvámot (dolgosia) ajándékozták volt, de a mikor a város megszorult, e jövedelmet forditotta a városi szükségek fedezésére is. Igy történt 1648-ban is, hogy valami szükségében a vámot zálogba kellett adnia, de az unitárius pap és még két unitárius ember a zálogösszeget kifizetvén, a bor vámszedés joga egészen az ekklézsia tulajdonába ment át. E jogot a fejedelmek is megerősitették, maga Apafi Mihály is. Mégis a ref. ekkla megalakulásakor Apafi a vám

jövedelmét a két ekkla közt megosztotta, a nélkül, hogy bár a kiváltási összegből valamit megtéritett volna.

Az unitárius ekklézsia ezután nyugalomban volt a mult század közepéig, csak az a szerencsétlenség érte, hogy 1724-ben menykőütés s 1745-ben égés következtében temploma leégett, harangjai elolvadtak s ezeket nagy költséggel és közadakozással kellett helyreállitani.

A mult század második tizedében a róm. kath. hivek is szaporodni kezdettek, főleg a kath. hitü bányásztisztviselőkből, kikhez Zalatnáró járt fel a plébános. Ennek egyes elejtett szavai aggodalomba ejtették az unitáriusokat, de a vésztelhők csak később jelentkeztek. Ugyanis *1753. nov. 13-ról* az abrudbányai ekklézsia értesiti a püspököt, hogy az elmult napokban megfordulván ott Br. Bornemisza Ignácz kinestárnok, magához hivatta a város főbiráját, bölöni Mikó Sámuelt s templomunknak azonnali átengedését kivánta az ekklézsiától azzal a kijelentéssel, hogy ő felségétől parancsolata van az arra tett költségek megtéritése iránt, ha önként átengedik s ő felsége egyébb kegyeivel is biztatta. Mikó azt felelte, hogy az unit. ekklézsia kész segitséggel lenni egy másik templom épitésében; de Bornemisza kijelentette, hogy ő felségének nincs szüksége az ők segitségére, hanem csak a templomra, söt fenyegette azzal is, hogy ha önként nem adják, erővel is el fog vétetni s akkor költség sem fordittatik meg, annak felette nagyon megjegyeztetik ő felsége előtt magukat. Erre nézve határozott választ kiván. Mikó az ekklesia előljáróit összehiván, hosszas tanácskozás után Mikó által időhaladékot kértek, de egyszersmind kérdésül tették:

1-ör. Ha átengednék a templomot, lehetne-e reményük más templomhely és költség nyerése iránt?

2-or. Lehetne-e ő felsége megegyezésével uj templomot épiteniök?

3-or. Csak a templomot kivánják-e, vagy minden hozzá valókat is?

E kérdésekre a kinestárnok azt felelte:

1-ör. Csak a templomot kivánják és mind a harangokat, mind egyéb acquisitumokat s parochiát átengednek, söt a teplomra tett költségben is megforditnak 1000 Rfrtot.

2-or. Azzal is erősen biztatta, hogy templomnak való helyet s annak felépitésére engedélyt nyernek.

Ezeket megértvén, még három-négy heti időhaladékot kértek.

Az ekkla előljárói két pártra szakadtak. Az egyik hivatkozva a szomoru példákra, az unitáriusoknak csaknem törvényen kivül állókkénti helyzetére, nagyobb rossznak kikerülése végett s szent vallásuknak annál biztosabb megtarthatása végett ugy vélekedtek, hogy a fenti feltételek mellett jobb volna a templomot átadni. A másik rész támaszkodva a hazai törvényekre, királyi határozatokra és diplomákra, azt kivánta, hogy jelentsék ki határozottan, miszerint semmiképpen nem adják, hanem ha látni fogják ő felsége decretumát.

Kérik a püspököt, hogy közölvén ez ügyet, a kikkel illik, jó tanácsukkal támogassák s két-három hét alatt utasitást adjanak, hogy Szebenbe menendő küldötteik által válaszolhassanak.

A püspöki válasz tartalma ismeretlen, de az ekkla előljárói 1753. decz. 12-ről a kincstárnokhoz irt válaszukban a templom átadását kilátásba helyezik a következő feltételek mellett:

1-ör. Ha a kegyelmes decretum, mely szerint igéreteit tette, legalább kivonatban közöltetik.

2-or. Biztos reményt nyernek templomhelynek adásáról és kir. megegyezést más templom éppittetéséről.

3-or. A templom minden tartozékai u. m. harangok, óra, papi ház és iskola, stompok, rétek és egyéb beneficiumok, a melyekkel tényleg él az ekkla, nem követeltetnek.

4-er. Más templom épitésében illendőleg segélyeztetnek.

5-ör. Mindezekről irásban biztosittatnak.

Ennek megtörténte után az abrudbányai unitar. egész ekklézsia nevében adatik a válasz.

Ez ügyre vonatkozólag nincs több adat 1769-ig. Ez évi máj. 29-ről Mária Theréziától egy rendelet érkezett a Guberniumhoz, melyben meghagyja, hogy miután az adatott fel neki, miszerint Abrudbányán az unitáriusoknak van templomuk és isteni tiszteletartásra alkalmas helyök, a r. katholikusoknak pedig a városon kivül, mintegy számüzve, csak fából épült imaházuk, az unitárius templomot adja át a r. katholikusoknak, ha ezek számban felülmulják azokat.

A Gubernium e rendeletre 1769 sept. 5-én négy biztost küldött ki a megszámlálásra. A biztosok sept. 21-ről megtették jelentésüket. E számlálás szabálytalannak találtatván, 1770 márt. 6-án uj számlálás tartatott, de daczára azon *szabályszerü* eljárásnak, hogy időközben egy rakás czigány vitetett Abrudbányára, a kik természetesen a katholikusokhoz számittattak, sőt a születendő gyermekeket is számitásba vették a r. kath. részről, az unitáriusok közel száz lélekkel többnek találtattak.

Az unitáriusok kérelmet nyujtottak be a Guberniumhoz, esedezve védelemért, mert a r. katholikusoknak fából ugyan, de csinos kinézésü, tágas helyen, a piacztól alig 140 lépésnyire van u. n. kápolnájuk; mintegy 20 év előtt a város felajálta akár az aranyváltó házat, akár a piaczot, akár más alkalmas helyet, de nekik az a hely tetszett.

Ezzel az ügy ismét nyugodott nehány évig. Ez alatt a lélekszerzés eszközei fokozottabb müködésbe hozattak. Az unitárius házastársnak, ha katholizált, nem kellett unitár. hitestársától elválnia, a plébános azonnal megeskette uj választottjával. A bányászati német r. kath. hivatalnokok az unitar. munkásokat minden módon kényszeritették vallásuk elhagyására, minden csekély hibáért börtönbe vetették és ha átállott, szabadon bocsátották, dicséretökre legyen mondva, igen silány eredménynyel. Az unitáriusok már-már teljes biztosságban ringatták magokat annál is inkább, mert 1775-ben a piaczon a r.

kath. templomhely kir. mérnök által kiméretett és költségvetés készittetett. Nem tudták, hogy az akna folytonos munkában van s beszakadó félben tátong lábaik alatt.

1777 decz. 23-ról Mária Therézia — kétségkivül a r. kath. püspök informátiójából — kiadta a rendeletet, hogy miután Abrudbányán a katholikusok többségben vannak, az unitáriusoknak Abrudbánya területén van még egy templomuk, — czélozván ezzel a verespataki orátoriumra — s helyt Abrudbányán is isteni tisztelet tartására alkalmas más épületük, az unitárius templom adassék át a római katholikusoknak.

E rendeletről a Gubernium 1778 febr. 10-ről azzal értesiti az unitárius püspököt, hogy a templom átvétele iránt az erdélyi (róm. katholikus) püspököt s az átadás iránt az alsófejérmegyei continua táblát értesitette.

Az Abrudbányai unitár. ekklézsia megtudván a nagy csapást, könyörög a Guberniumnak, hogy fejtse fel ő felsége előtt a körülményeket, s ha akkor is kivánja a templomukat, rendeljen más alkalmas helyet és költséget uj templom épitésére a hazai törvények szerint; a felség ujabb határozatáig függeszsze fel az átadást.

A Gubernium 1778 febr. 26-ról azt a választ adja, hogy nincs hatalmában az átadást meggátolni, mivel feladásuk szerént nincs alkalmas helyük s Verespatak távol van, utasitotta a Continua táblát, hogy a maga kebeléből küldjön két biztost a két felekezetből u. m. Szentpáli v. ispánt és Prentits jegyzőt, kik ez ügyet megvizsgálván, s mindkét vallásu lakókat kihallgatván, alkalmas templomhely felől tegyenek jelentést.

Az átadás iránti rendeletet a kir. gubernium leküldvén Alsófejér vármegye u. n. Continua táblájához, ez Prentits Ilyés és Pál Ferencz személyében biztosokat küldött Abrudbányára, kik 1778. márt. 7-én az unitárius ekkla elöljáróit összehivták, a rendeletet kihirdették s intvén őket az alattvalói hüségre és engedelmességre, a templom kulcsát átadták, melyet a katholikusok, másnap vasárnap levén, felszentelték. Ugyanekkor a borvámot is ugy rendezték a biztosok, hogy ezután minden korcsmáros annak a felekezetnek fizessen, a melyhez tartozik, az oláhok pedig a r. kath. egyháznak, mi ellen a ref. és unitar. egyházak hiába tiltakoztak.

A Mária Therézia uralkodását oly szomoruan jellemző erőszakos eljáráson az unitáriusok nem nyugodtak meg. A Bölöni Mikó Lőrincz és Fikker Ferencz személyében azonnal követeket küldöttek Bécsbe, kik apr. 27-én a felséghez beadott terjedelmes folyamodásukban elmondják, hogy mint hiteles okmányokkal igazolhatják, elődeik a templomot teljesen összerombolt állapotban vették volt használatba, több mint 3000 Rfrtot költöttek helyreállitására. Elmondják, hogy a reformátusok Abrudbányán felszaporodván, Apafi Mihály kivánságára az unitáriusok a piaczon illő templomhelyet adtak, melyre 1672-ben épitett ref. templom költségeihez is illő segitséggel járultak.

1724. aug. 2-án menykőütéstől templom és torony elégett, a harangok és óra elolvadt, ezeknek saját költségükön való helyreállitása sokba került; 1745-ben a templom fedele ujból elégett s ennek helyreállitása, valamint 1759-ben a cinterem körül árulószineknek épitése tetemes összeget kivánt. A közben szaporodván a r. katholikusok, ezek számára is illő hely adatott a piaczon templomnak és toronynak, de ezt nem fogadták el. A plébánus már akkor kijelentette, hogy a püspöknek csak az unitárius templom kell.

Az elvétel indokait megdönteni igyekeznek a következő észrevételekkel:

1-ör. *Első indok*, hogy a r. katholikusok őket számban felülmulják. Ez nem áll, a mit egy ujabb lélekszámlálással be tudnak bizonyitani.

2-or. *A második indok*, hogy az unitáriusoknak van a templomon kivül más alkalmas házuk, szintén minden alapot nélkülöz, mert a néhai Kovács Lőrincz Pál által nekik hagyományozott szép házat csekély árban még 1755-ben aranyváltó-háznak átadták a városnak, nehogy ezt innen elvigyék.

3-or. *A harmadik indok*, hogy az unitáriusoknak van más templomuk is városi helyen, hol az isteni tiszteletet gyakorolhatják. Ez is tévesztés, mert csak a távol levő Verespatakban boronákból épült s még az ottaniaknak is szük oratoriumok van.

4-er. *A negyedik indok*, hogy a katholikusoknak isteni tiszteletre alkalmas templomuk vagy helyük nincs, mert csak fatemplomuk van, az is egy hegy oldalán egyedül, mintegy számkivetésben. Erre azt felelik, hogy fából van ugyan, de tágas és annak idején önként választott helyen, az unitusok temploma szomszédságában. Hogy pedig nem előkelőbb helyen van, annak a katholikusok csupán az oka, mert ez előtt több évekkel, kiküldött biztosok előtt akár az a ház, mely ma aranyváltó hely, akár a piacz nekik kijelöltetett, ezek akármelyikére épithettek volna ő felsége segedelmével, ugy mint más bányahelyeken, nevezetesen Verespatakon is történt.

Mindezek alapján kérik ő felségét, hogy az őseik által nagy költséggel több versen helyreállitott templomot nekik adassa vissza, vagyha ez előttök ismeretlen okokból nem volna lehetséges, egy uj templomnak szakasztasson ki alkalmas helyet s a hazai törvények szerint az építésre kellő segitséget rendeljen.

Még egy második folyamodást adtak be a követek Bécsben, melyben kérelmöket még bővebben és hathatósabban indokolják.

Hasonló tartalmu több rendbeli folyamodást adtak be követeik által Szebenben a Guberniumhoz. Nem érdektelen megemliteni, hogy Bécsben a két küldöttnek fényes ajánlatokat tettek, ha bár egyelőre titokban a r. kath. vallásra térnek.

A sok könyörgésnek eredménye egy 1782. márt. 27-én Bécsben kelt rendelet lett, mely szerint az abrudbányai közönség köteleztetett, hogy templomnak való alkalmas helyet szerezzen s az arra épitendő templom költségeiben a hazai törvények szerint kiszabott segitség-

gel (concursus) legyen. E rendeletet a Gubernium 1782. apr. 16-ról azon meghagyással küldötte meg Alsófejérmegye tisztségének, hogy biztosok által az unitáriusok részére alkalmas helyet szakasztasson ki.

A megye fel is küldötte Prentits Ilyés főbirót és Boér Pál viceispánt, kiknek jelenlétében a közpiaczból kiméretett 20 öl hosszu és $6^1/_2$ öl széles hely 1782. aug. 29-én. Ekkor a város a piacz nagymérvü megszükülését látván, templomhelyül megvette 1200 Rfrton a Rácz-féle telket, mely a patak mellett, mély vizes és félreeső helyen volt az unitar. iskola telkén alól, minthogy erre keskeny volta miatt a templom el nem fért, a város tulajdonát képező aranyváltó ház kertjéből is ragasztottak hozzá; ennek azonban a kamaraispán ellene mondott, tehát a jó békesség végett visszadták s kárpótlásul adtak az ekklézsiának két darab rétet. Az adott helyen a templom a kamarának visszaadott kert nélkül nem fért el. Az unit. ekkla a maga régi iskolaházát, melynek telke az utezára vág ki, elrontván azt forditotta a templom helyéül; de igy sem volt elégséges, azért a maga régi, piaczsoron fekvő, igen alkalmas és széles telkü parochialházát az oskolája mellett levő Gelei-házzal, ráfizetés mellett, elcserélvén, ennek telkéből szakasztott a templomhelyhez, mi által az annyira megszükült, hogy alig maradt egy ölnyi széles bejárója. Az iskolát pedig áttette a várostól kapott Rácz-féle telekre. Ezen a telken volt egy romladozott faépület is, ebben kezdette az isteni tiszteletet folytatni. Ide épitett harangozó-házat s állitotta fel a haranglábat.

Minthogy pedig a rendelet csak a templomot rendelte átadni, a comissio nem is adott egyebet, holott a r. kath. püspök a parochiát, iskolát, stompokat, réteket is követelte, csak az óra és harangok követelésétől állott el. E miatt a Gubernium 1783. jan. 9-én kelt végzésével ujból kiküldötte a biztosokat azon meghagyással, investigálja ki, mik tartoznak a templomhoz és mik a parochiához. Ugy látszik, az unitáriusok okmányokkal igazolták, hogy a parochiát, iskolát, stompokat és réteket saját költségükön szerezték, mert ezek birtokukban hagyattak.

Az elvett templom körül volt s az unitáriusok által épitett 28 áruló szin helyett a város 1783. decz. 11-én kelt, a megyei biztosok által is aláirt szerződés mellett átadatott az unitárius ekklézsiának a Verespatak felé vezető sikátor hosszában, a parochialis házzal szemben 9 szint, a piaczon a városi tömlöcz körül ismét 19 szint.

A biztosok mindezekről jelentést tevén a Guberniumnak, ez 1784. jan. 17-én azzal a meghagyásssal hagyta helyben, hogy a városi más vallásuak is segitséggel legyenek erejükhez képest kézi és szekérmunkával.

Ezen magas rendelet végrehajtására a Gubernium 1784. márt. 24-én és máj. 8-án kiadott utasitása következtében a continua táblai biztosok az adandó segély elintézésére ujra megjelentek s összehiván a tanácsot és communitást, kihirdették a fenti rendeletet.

A városi tanács és esküdt közönség hosszas tervezgetés után, az egyesek megkimélése tekintetéből, abban állapodott meg 1784.

oct. 12-én, hogy az épitési költségre fordittassék az egyes ekklézsiák által évenként a koresmárosoktól gyüjteni szokott borvám s hozassék be a bocskorvám, mivel a lakosok a bányamüvekkel ugy el vannak foglalva, hogy a kézi és szekérnapszámmal való segitség igen hátrányos lenne s szekér alig van három a városon. A bocskorvámot 10 krban, a borvámot hordónként az eddig fizetett 3 helyett 6 máriásban állitotta meg. Tette ezt a communitás azon joggal, melylyel többször is élt. Igy 1756-ban is nagy adósságba vervén magát a város, a felvett kölesön törlesztésére, közös megegyezésből, a borvám fordittatott egész 1773-ig.

E megállapodást ő felsége 1785. jun. 9-én helyben hagyta s azon parancsolattal küldte vissza, hogy a templom költségvetése és helyrajza felküldessék, a mely rendeletnek az ekklézsia sietett is eleget tenni.

A segitség tekintetében nagy akadály merült fel. A református ekklézsia külső tagjai ugyanis tiltakoztak az ők ekklézsiáját illető borvámnak e czélra forditása ellen, habár a városi tanácsnak ref. tagjai, maga a ref. gondnok is, minden szó nélkül aláirták volt a határozatot. Ebből közel 40 esztendeig tartó versengés támadott. Később a r. kath., unitus és disunitus ekklézsia is hozzájok csatlakozott. A sok folyamodásnak, tiltakozásnak, kihallgatásnak se szeri, se száma. Mindkét fél minden ujabb kérdésben a guberniumhoz és az udvarhoz apellált s a mint könnyen következtethető, mindig az unitáriusok huzták a kurtát. Bámulat fogja el az embert, midőn látja azt a kétszinű szerepet, melyet ugy a Gubernium, mint az udvar játszik. A mit ma igér vagy határoz, holnap visszavonja, leszállitja, félre csüri, csavarja. Világosan látszik, hogy a czél az egész templomépitésnek megakadályozása és az unitáriusok végképpeni elsorvasztása.

Az unitáriusok egyetlen lépést se tehettek az udvar engedélye nélkül. Minden legkisebb kérdésben Bées döntött s évek teltek, mig a válasz megérkezett.

A templom tervét és költségvetését a kormány felülvizsgálván 1789. a költséget munkában és anyagokban 8351 Rfrt $5^1/_2$ krban, a szekér és tenyeres napszámot 1464 Rf. 29 krban, összesen tehát 9815 Rf. $34^1/_3$ krban állitotta meg. Előbb azt rendelte volt, hogy az összes borvám, a városi tanács végzése szerint e végre választott személyek által mind addig e czélra gyüjtessék és fordittassék, mig a 9815 Rf. $34^1/_3$ kr. kitelik. Ámde már 1784. febr. 12-én kelt rendelet oda változtatta, hogy a ref. ekklézsiának évenként adassék ki a vámból 50 Rfrt s a reformátusok gyalog- és szekérmunkával való segedelemmel járuljanak. Ekkor a r. katholikusok is kivánni kezdték a magok részét, ugy hogy a borvámból az unitáriusok nem kaptak semmit, se gyalog- vagy szekérsegedelemben nem részesültek. A város meghatározta a bocskorvámot, melyet a városban vásárolt minden bocskor után a népnek kellett volna fizetnie, de a zendüléstől tartva, nem merte életbe léptetni.

Látván igy az unitáriusok, hogy segitséget innen nem kapnak, azt kérték, hogy a kincstár adjon kölesön, mire azt a feleletet nyerték, hogy a háborus idők eltelte után ez irányban folyamodhatnak. A szomoru tapasztalat meggyőzte, hogy hiába való lenne minden további folyamodás, többé tehát ily kölesönt nem is kértek.

Isteni tiszteleti hely nélkül nem maradhatván, a templom helyéül megszerzett telek patakfelőli részén volt rozzant faháznak egyik oldalát kivették, deszkafallal kitoldották volt. E szinbe jártak, mig a templom elkészült. Ez a szin annyira elkorhadt, hogy a templomépitést tovább halasztani veszélyesnek tartották. Ezért saját erejükre támaszkodva, munkához kezdettek. Az ekklézsiának minden tagja önként megrótta magát, az asszonyok, legények, leányok külön-külön listákban minden napra 6—6 krt fizettek. Az ekklézsiának a hagyományokból birt stompokból, rétekből, piaczi szinekből befolyó jövedelmeit, a többi ekklézsiák és egyes buzgó hitrokonok adományait e czélra szánták és forditották. Mindez azonban megközelitőleg sem volt elegendő, ugy hogy mikor 1802-ben a közel 16,000 Rfrtba került templomot teljesen bevégezték, 7314 mfrt adósság nehezedett az ekklézsia pénztárára.

Ő felsége 1790. máj. 25-én a tervrajzot és költségvetést helybenhagyván, a szerződést Gosz áliás Nagy Józseffel 1793. julius 1-én kötötte meg Rákosi N. József gondnok, mely szerint minden anyagot az ekklézsia ád, de minden kőmives munkát, ideértve a cserepezést is, ácsmunkán kivül ő tétet 3 év alatt, miért 5300 mfrtot kap. Az uj templom épitéséhez 1893. aug. 1-én kezdettek azon a megszerzett helyen, melyen jelenleg is áll. Az épités teljesen 1802-ben végződött be. Ezen egész idő alatt curátora s mondhatni lelke volt az ekklézsiának Rákosi Nagy József, a kinek éjjel-nappali gondoskodása mellett nagy anyagi áldozatai valóban lélekemelők. Rajta kivül különösen a bölöni Mikó, Fikker, Gelei, Árkosi, Ürmösi, Göndöl, Gedő, Száknovics, Székely, Zudor, Dálnoki, Derzsi, Lénárt családok tünnek ki áldozataikkal. Felemelő látvány, miként vetekednek előlegezett követeléseik elengedésében. Igy pl. Gelei József szekere és marháival egy nyáron követ, téglát, meszet, porondot hordat, minek értéke (1795.) 64 mfrt. Ez összeget azon kivánsággal engedi el, hogy halálakor ingyen harangozzanak.

Érdekesnek tartom megemliteni, hogy cserepet Szász-Sebesből, ablaküveget Szebenből szereztek 1798-ban. Ugyanez év aug. 1-én rendelték meg a kétfelé nyiló tölgyfa-ajtót 65 Rfrtban, ugy hogy deszkát az ekklézsia ad s Kisasszony napjára kész legyenek. Aug. 20-án kötöttek szerződést 38 ülőszék iránt is, melyek a kolozsvári templombeliekhez hasonlók legyenek, darabja 6 mfrt árban.

Hogy a szerencsétlenség nem jár magára, azt elég fájdalmasan tapasztalták abrudbányai hiveink a mult században is. Az egyházi pusztulást követte az egyéni is. Az u. n. Hóra-lázadáskor ugyanis 1784. nov. 6. és 7. az oláhok nagy serege rohanta meg a várost. Felégettek, elpusztitottak és kiraboltak mindent, a mi a magyaré

volt. E mellett kihirdették, hogy a ki 24 óra alatt az oláh vallásra át nem keresztelkedik, irgalom nélkül megölik, mely fenyegetésöket azokon, a kik bányákba nem menekülhettek, kegyetlenül végre is hajtották. Hivatalos kimutatásból látom, hogy ekkor a görög vallásra

	kereszteltek:	*megöltek:*
az unitáriusok közül	548-at	63-at,
az ev. reformátusok kőzül .	468-at	40-et,
a r. katholikusok közül . . .	65-öt	7-et,
a lutheránusok közűl . . .	41-et	3-at.

Maga Bartók János papunk és esperesünk is egy bányában menekedett meg, de a futásközben eltévedt két gyermekét kellett később az *oláh szentelt viztől tisztára mosnia.*

A ref. toronyra oláh keresztet tettek.

Az ekklézsia kénytelen volt több fekvőit eladni, a nagy adósság mégis meg volt, melyért perrel támadták meg. Ezért 1802-ben ismét folyamodott a Guberniumhoz a borvám megadásáért vagy más segedelemért. A Gubernium 1807. decz. 21-én kelt rendelése által a vámot 7314 mfrt adósság törlesztésére rendeli, mire ujra megindult az áldatlan harcz a különböző ekklézsiák közt, a mi 1815-ben azzal végződött, hogy a Gubernium azokat minden fizetéssel vagy segitséggel való járulás alól felmentette. A hitelezők az unitárius ekklézsia összes vagyonát lefoglalták. Az unitáriusok most se maradtak csak e nyomorusággal. Bizonyos oldalról feladás történt, hogy templomuk összeomló félben van, mire a Gubernium sietett azt bezáratni. Még ez se volt elég. A ref. ekklézsia elöljárói panaszt adtak be, hogy az unitárius ekklézsia piaczon levő boltjaiban levő mészárszékek megrontják a levegőt. Az unitáriusok hiában hivatkoztak arra, hogy csak két boltban árulnak hust; a ref. templom körül levő boltokban is ugyanezt teszik; de igy van ez Kolozsvárt, Tordán stb.; nem a mészárszékek, hanem a piaczi sok piszok veszélyezteti a levegőt. Mindegy; az unitáriusok 19 boltját a régi tömlöczczel együtt 1817. augustusban széthányták.

Igy a pusztitó ár valóban elboritotta egyik legszebb, legbuzgóbb és áldozatkészebb ekklézsiánkat, de az isteni gondviselés kisegitette a piszkos habok közül. Valláskközönségünk egyes hivei és ekklézsiái oly szépen adakoztak, hogy némi még megmaradt fekvői eladásával adósságait kifizethette. Különösen meg kell emlitenem Petrichevich Horváth Miklós főgondnokunkat, a ki 1000 frttal járult a közsegedelemhez. Ezt e derék ekklézsiánk már csak azért is megérdemelte, mert tagjai kolozsvári főiskolánknak 1718 után évenként 20 frtot adakoztak, mit az ekklézsia 1788 óta 40—60 frtra egészitett ki. Ezenkivül 1712 óta minden innepen két-két légátust járatott.

A templomot kir. mérnökök véleményadására a Gubernium csakugyan kinyittatta, valamint az elhányt boltok anyagából, igaz,

hogy a patak mellett félreeső helyen, 17 más szinnek épitését megengedte. 1820. márcz. 20-án folyamodtak ugyan mind az épitési költségeik, mind a boltokbeli káraik megtéritéséért, de természetesen eredmény nélkül.

E század harmadik tizedét tehát megfogyva és teljesen elszegényedve kezdette meg egykor oly gazdag ekklézsiánk, de meg volt hiveinek őseitől örökölt hüsége és áldozatkészsége, mely a sok veszteséget kipótolta. Jött azonban 1849. május gyászos napja, mely e virágzó város magyar lakossága nagyrészét sirba döntötte, a várost a földdel egyenlővé tette. Ne időzzünk a fajgyülölet szülte vérfagyasztó jeleneteknél. A bősz vadságnak az unitáriusok közül áldozatai lettek Füzi Ferencz lelkész, Sándor József tanitó és a hivek nagyrésze.

Papot csak 1852. februárban választott csekély számu hivek erős hitü serege. Idáig Ürmösi Lajos öreg atyánkfia mint egy ős próféta teljesitette a papi teendőket bibliaolvasással, keresztelt és temetett egy-egy miatyánk mondásával. Lassanként, közadakozással támogatva, helyreállittatott az Istenháza is, melyet a ref. atyafiakkal készséggel megosztottak, mig a maguk templomát romjaiból ezek is helyreállithatták.

Vajha a gondviselés szárnyai alatt mind az unitáriusok, mind a más felekezetbeliek békességben és egyetértésben imádhatnák a következő századokban istenöket!

Az ekklézsia jól tevői.

A jól tevők névsora nagyon hiányosnak fog találtatni, de a kezembe került adatok csak ezekről emlékeznek Bővebb kutatás és a véletlen, meg vagyok győződve, a névsort szaporitani fogja. Megjegyezni kivánom, hogy a templom épitésre történt adakozásokat azért mellőzöm, mert, ezek felvétele esetében az ekklésia minden egyes tagját évek során át fel kellene vennem.

1. 1648. jul. 27-én a korcsomák jövedelmét a zálogból az ekklésia javára 60 nehezék aranynyal kiváltották; *Szörös* Péter adott 40, *Mártzi* Pál 10, *Barangai* János helybeli lelkész 10 nehezék 17 grádusu arany érő pénzt. 2. *Szörös* Erzsébet 1668. ajándékozott egy ezüst poharat, kivül belöl aranyozottat. 3. *Fikker* Márton 1680. ajándékozott egy darab kétejteles kannát. 4. *Szörös* Erzsébet, *Fodor* Sámuelné és *Mártzi* Sámuelné több keszkenőt, urasztali abroszt és szószék takarót aranynyal kivarrva. 5. *Bölöni* Tana János pap, 1710. febr. 2. ajánd. egy keresztelő félejteles ón kannát. 7. *Rákosi* Ilona 1711. decz. 18. ajándékozott egy ezüst, belől aranyozott tángyért. 7. *Kovacs* Lőrincz Pál 1726. ápr. 7-én egy házat ajándékozott, mely 1755. ápr. 2-án eladatott a városnak aranyváltó háznak. 8. *Szörös* Anna, Szabó Simon curátor neje 1738. márt. 30-án testált stompot Verespatak torokban. 9. *Mikó* Sámuel 300 mfrtot. 10. *Jobbágy* András 1741. jan. 8-án Korna torokban két stromp árendájá-

nak minden 10-ik frtját. *Giroti* Susána 1759. egy stompot testal az orlyai tó vizén. 12. *Letenyai* Rebeka 1778. egy stompot ád az orlyai-tó vizén. 13. *Dálnoki* Mihály testal egy 850 rfrton vett házat és 200 rfrtot. 14. *Mártzi* Anna testál a bucsumi patakon egy malmot és 800 frtot. 15. *A kolozsvári* ekklésia 1785-ben egy nagy ezüstből való aranyozott poharat. 16. *A tordai* ekklesia 1786. egy urasztali 43 lat és 1 könt nehéz poharat. 17. *Petrichevich* Horváth Ferencz 1786. főgondnok, urasztali abroszt ennek és verespatakinak. 18. *Székely* Ferenczné 1799. jul. 3-án testált 102 frtot. 19. *Szentkirályi* Ferenczné, Péterfi Hedvig 1800. testált 250 rfrtot. 20. *Simó* Ferencz 1803. nov. 28-án testált 112 frtot. 21. Özv. *Rákosi* N. Péterné, Koncz Judith 1805. ápr. 23-án testált 300 vfrtot. 22. *Petrichevich* Horváth Miklós főgondnok 1812. ajándékoz 1000 mfrtot.

Papok:

Abrudbányai papok voltak, a mint Uzoni J. István Histor. Eccles. II. 867. lapon 1770-ig leirta s az azutánniakat a jegyzőkönyvekben megkaphattam:

1. *Brassai* Márton, ez kezdette e vallást itten hirdetni. 2. *Toroczkai* Pál, ennek utódai a 18-ik százban még éltek Abrudbányán. 3. Bányabükki *Vas* Boldizsár, ez valami hibájáért felfüggesztetett volt de a főtan. 1607. jun. 10-én Péchy Simon papjául ajánlta. 4. *Rétyi* János 1607—1615 közt. Mint kövendi pap halt meg 1617-ben. 5. 6. Ki vagy kik voltak a következő Baranyai Jánosig — ismeretlen. Valószinű, hogy két ismeretlen volt, miért ezeket az 5. és 6. sorszám alá helyezem. 7. *Baranyai* János Kolozsvárt tógás diák lett 1626-ban. 1643-ban már itt volt pap a Tordán tartott zsinat jkv. szerint. Neve előfordul a Bede Dániel püspöknek 1648. jul. a vamról irt okmányában is; de ekkor már nyugalomban lehetett, mert Derzsi Máté is itteni papnak iratik. 8. *Derzsi* Lénárt Máté. Iklódról hozatott, 1660. Tordára ment. 1648. máj. 20. mint abrudi pap hivja lakodalmára a diákokat. (Lásd Tordai papok közt. Ker. Magvető 1888. 89 l.). 9. *Hidvégi* Tamás 1660—1663. Innen Kövendre ment. 10. *Kökösi* Tóbiás 1664—1666 ápr. 24-ig. 11. *Hidvégi* Tamás 1666. A ki fennebb is volt már egy izben. 12. *Andrásfalvi* Mihály. 1652. szentelik fel, honnan és mikor jött nem iratik. 13. Désfalvi *Veres* Tamás. 1693—1703. 14. *Csép* Bálint 1703—1705. 15. *Bölöni* Tana János 1705. máj. 1-től 1716. ápr. 24-ig. Ekkor ment Toroczkó-Szent.-Györgyre. 16. Karácsonfalvi *Veres* András 1716—1724. 17. *Rafay* Mihály 1724 ápr. 27-től 1751-ig) A Collégiumból ment. Innen Kövendre ment, hol meghalt 1760. Ennek papságában Verespataknak 1737. felszentelt pap határoztatott, úgy hogy az abrudbányainak káplánja s az ekklésia is továbbra filiája legyen. (Lásd a pontokat Prot. Ger. Cons. I. 1629—1737. 400 l.). 18. *Tordátfalvi* György 1751. ápr.—1760. apr. Csitt-szentmártoni papnak kineveztetett 1736. máj. 5-én, honnan ment Szabédra, innen

Sz.-Lászlóra s innen Abrudbányára, Aztán Kövendre, Szt.-Mihályfalvára, Kis-Sárosra. 19. *Bartha* Mihály (toroczkói) 1760—1778. 1768. ápr. 27-én a Colleg.-ból vitetett. Ennek idejében 1769. Folinus plebánus, midőn Zalathnára ment, hogy az ottani kath.-kal visszatérve, a mi templo.-t elfoglalja, ott az überreiternél, frustoknál ütötte meg a gutta. 20. *Bartok* János 1778. ápr.—1785. 1778. jan. 17-től esperes. Jött Várfalváról s ment Kövendre. 21. *Uzoni* J. Domokos 1785. jun. 13-ról ment a Colleg.-ból. Uzoni J. I. történészünk fia. 1788. oct. végéig szolgált. Ekkor az ekklésia és Consistor engedélyével a bécsi akadémiára ment. Egyezséget kötött Balla József mesterrel, 1/2 fizetés mellett vigye a papságot az ő visszatértéig. 1790. május 23-án meghalt Bécsben. 22. *Balla* József 1788. nov. 1-től 1793. ápr. 24-ig. 1789. jun. 13. felszentelik, az Uzoni haláláig csak káplán volt, ekkor lett r. pappá. Innen Aranyos-Rákosra rendeltetett. 23. *Máthé* Elek, 1793 —1800. aug. 1-ig. Csokfalváról jött és Tordára ment. 24. *Nagy* Pál (laborfalvi) 1801. szept. 1-től 1804. ápr.-ig. A papságról lemondott és városi tanácsos lett. Unokája Dr. Nagy Károly, az ekklésia jelenlegi gondnoka. 25. *Barabás* Ferencz, 1805. ápr.-től 1809. ápr. 24-ig. 25. *Barabás* Sámuel 1809. ápr. 9-től 1813. ápr. 24-ig. Tordára ment s onnan D.-Szt.-Mártonba. 27. *Máthé* Mózes. 1813. jun. 15-től 1822-ig. 28. *Kanyaró* Mihály, 1822. ápr. 24. † 1826. ápr. 8. D.-Szt.-Mártonból rendelte a főcons. 1822. jan. 23-án, de csak ápr. 24-én foglalta el az állást. Hirtelen halt meg. Bizonyos szerencsétlenség miatt felvolt függesztve. Felfüggesztése ideje alatt káplánok voltak. 1825. májustól. 29. *Ferenczi* Dávid, de ezt a Repr. Condist. 1825. nov. elrendelte, 1825. nov. 13-án sürgősen más káplánt kér, mig a Kanyaró ügye eldől; nov. 18-án ki is neveztetett. 30. *Zoltán* József, ennek pappá rendelése után 31. *Koronka* Antal 1826. okt. 1-ig. 1826. ápr. 23-án tartott Consist. ülésben az ekklésia jelenti, (Prot. 1824—1831. 136 l. 34. sz. a.) hogy *Kanyaró M. meghalt* s kér más papot. Az esper. Candidáltasson 3 egyént, kik közül bármelyiket elfogadhassa. 32. *Füzi* Ferencz, 1826. aug. 13-tól 1849. máj. Bágyonból 1826. aug. 13. Abrudbányára rendeli a Consistor az ekklésia által kijelölt Sárdi S. árkosi, Molnár M. korondi és Füzi F. bágyoni papok közül (Prot. Gen. Consist. IX. 1824 —1831. 159 l. 65. sz. a.). Az oláhok 1849. máj. az ekklésia javait elfoglalták, egymás közt elosztották. Széky S. 1849. decz. folyamodott br. Wohlgemuthoz — a ki visszaadatta. 33. *Tordai* József, 1852. jan. 4. † 1856. szept. 29. 1852. jan. 4-én neveztetett ki 4 — 1852 Repr. Cons. sz. a. de téli vizsga után ment; fizetése 300 pfrt 11 hosszu öl fa, szállás és koszt. 34. *Szederjesi* Ferencz, 1857. jan, 18. — 1865. Tordai iskola-főnökségből rendeltetett ide, meghalt ugyan itt 1865. 35. *Mózes* András 1866. jul. 1. 1881. nov. 1. sz.-keresztúri isk. főnökségből választotta meg az ekklesia; innen a kolozsvári ekklésia választotta meg egyik papjának s a főtanoda theol. tanárnak. 36. Dr. *Barabás* Ábel, 1882. febr. 6-tól 1887. aug. 31-ig. Iskola-főnök volt, Kolozsvárt, kinevez-

tetett 1881. decz. 15-én, de a téli vizsga miatt csak 1882. febr. 6-án ment el. A temesvári főreáliskolához nereztetett ki tanárnak, mint philosophiára képesitett tanár. 37. *Mozes* Mihály 1887. nov. 1. Jött Hévizről; beköszöntött nov. 13-án.

Abrudbányai tanitó mesterek.

1. *Baranyai* Ferencz 1627. máj. 27. (Az anyakönyvbe ez iratik „Abrudb.-ra utazik" de minek? 2. *Árkosi* János, 1633. jun. 12. 3. *Buni* Miklós, 1636. máj. 15. 4. *Szotyori* Pál, 1647. márt. 17. 5. *Ádámosi* János, 1654. márt. 7. 1661-ben érlaki pap volt. 6. *Ajtai* György 1658. apr. 28. 1669. n.-ajtai papnak iratik. 7. *Árkosi* István 1665. jan. 22—1667. 8. *Derzsi* István 1668. febr. 15—1671. 9. *Gagyi* János, 1671. jun. 15. 10. *Karácsonyfalvi* András 1673. jun. 10. Colleg.-ból ment 1673. jun. 10. 11. *Kökösi* Tobiás 1677. jul. 22. 12. *Bölöni* Mikó Máté 1680. szept. 24—1694. ápr. 24. Hivataláról lemondott és a város főjegyzője, majd főbirája lett. 13. *Vjfalvi* Ferencz 1694. máj. 5—1697. apr. 24. Visszament a Collegiumba. 14. *Körendi* Ferencz 1697. ápr. 30. 15. *Sztiráni* György 1699. máj. 26. 16. *Sztiváni* Berde Pál, 1703. ápr. 26—1716. ápr. Ez ekkor átment Verespatakra s lett első lévitája az ekklésiának kitetszik az 1725. jan. 20. (püsp. visit. protocol 1692—1735. 168 l.) tartott püspöki vizsgálat jegyzőkönyvéből, hol többek közt meghagyatik, hogy a verespataki atyafiak ha külön gyülekezetet akarnak tartani, rójják meg egymást és abból fizessék a közöttük lévő szólgálattevőket. 17. *Szentmártoni* Pál, 1716. máj. 9—1719. Colleg.-ból ment. Pap lett. 18. *Székely* György, 1720. jan. 27. 19. *Sebestyén* András, 1725. ápr. A főcons. a kövendi mesterségből rendeli ide. 20. *Gedő* György 1730. máj. 12—1737. ápr. városi főjegyző lett. Ennek volt utóda az 1855. aug. 29-én elhalt Gedő József. 21. *Kilyéni* Mihály (kökösi) 1737. máj. 4—1748. ápr. Pap lett D.-Szt.-Mártonban. 22. *Nagy* Elek (n.-ajtai) 1748. máj. 5. 1751. 23. *Maksai* Mihály (toroczkói) 1751. apr. 26.—1757. 24. *Ürmösi* B. István 1757. apr. 22. Utódai most is élnek Abrudbányán. Eredeti családi neve Boldizsár. 25. *Körispataki* P. József 1763. máj.—. 1767. A főt. Almásra rendelte. 26. *Ujszékeli* Mózes 1767. ápr. 24. 28. *Balla* József, 1786. oct. 1—1788. 29. *Székely* István, 1788—1791 május 1-ig. Pap lett Kál-ban. Székely Sándor püspök apja. 30. *Gálfalvi* György, 1791 1792 máj. 31. *László* Pál, 1792. jun. 1—1796 ápr. kidei pap. 32. Árkosi *Veres* Gábor, 1796 máj. 1—1807 ápr. Városi jegyző lett. 34. *Sárdi* Sámuel, 1807 ápr. 12 1811 ápr. 24. Vargyasra mesternek rendeltetett. 34. *Biró* Mózes (szindi) 1811 máj. 1—1813. 35. *Aradi* Sámuel, 1813 ápr. 28—1818. 36. *Kovács* Miklós (oklándi) 1818—1824. Innen ment Verespatakra 1824-ben. 37. *Máthé* András, 1824 jul. 24—1837. Kolozsvárra vitetett kántornak. 38. *Füzi* Sándor 1837. Kénosba papnak. 39. *Márkos* Áron 1842. Ez r. kath. és Offenbányán Cantor lett a plébánus csábitására, mert évi 20 frttal többet kapott. Léha, könnyelmű fiu volt, hamar elhalt. 40. *Sándor* József (járai) 1843. márt. 13-tól 1849. máj. 19. Az oláhok megölték.

A verespataki ekklésia.

Az abrudbányai ekklésiának a mult század középéig Verespatak filiája lévén, kiegészitésül ennek története is legyen igen röviden megemlitve.

1716 ápr. 24-ig a verespataki hivekhez Abrudbányáról jártak ki a belső emberek. Ekkor az abrudbányai tanitó *laborfalvi Berde Pál* mint lévita Verespatakra vitetett s az anya-ekklésia külön tanitó-mestert kapott. 1725-ben még élt, de 1731. neje már özvegy. A zsinati főtan. 1737. meghatározza a két ekklésia megegyezése alapján, hogy ezután Verespataknak is legyen felszentelt papja, de ugy, hogy az Abrudbánya káplánjának, valamint az ekklésia az anya filiájának tekintessék ezután is s mindkettő függjön az anyától. (Protoc. Gen. Cons. I. 400. l.) Verespatakon csak fából épült imaház volt. A jelenleg is meglévő szép kőtemploma építéséhez 1796. jul. 1-én kezdettek. Abrudbánya keserü sorsában Verespatak is osztozott ugy 1784. mint 1849-ban.

Papjai voltak:

Legelőször 1748. márcz. 1-én rendeltetett ide r. pap a főcons. ez évi végzése folytán 1. *Szakmovich* Izsák személyében, a kolozsvári Colleg.-ból a ki ez évi jun. 15-én fel is szenteltetett. Innen 1764 apr. 24-én Kolozsvárra vitetett a lengyel unitár. ekklésia papjának. 2. *Bakó* István, 1764—1774. Innen Várfalvára rendeltetett 1774. főtan. 3. *Csokfalvi* Dániel, 1778—1804 máj. 24-ig. 4. Ki volt 1804 1810 közt, annak nem akadtam még nyomára. 5. *Lörötei* Elek, 1810—1813. 6. *Pálfi* József (várfalvi 1813 jun. 11—1845 ápr. 24-ig. Ez 6 évig vitte a mesteri hivatalt is. Alsó-Járába ment cserébe, hol 1848-ban az oláhok hivei nagy részével legyilkolták. A puskapor árulási jogot az előtte volt pap elvesztvén, ő visszaszerezte. (Lásd levelét a püspökhez 1844. decz. az 1849. évi püspöki akták 3. sz. al) 7. *Füzi* Sándor, 1845 szept. 29—1849 máj. A Repr. Consist. 1844, ápr. 14-én rendelte Járából ide Pálfi J. helyett, ugy hogy a csere Szt.-Mihálynapkor legyen. Hivei nagy részével lemészároltatott. 8. *Ürmösi* Sándor, 1851 márt. 13—1853 ápr. 24: Atyja mellett Tordátfalván volt káplán. 9. *Orbok* Ferencz 1853 aug. 14—1857 nov. 9. volt Kövenden mester; Várfalvára ment papnak. 10. *Szuhai* János, 1858. febr. 21., volt isk. főnök Kolozsvárt, febr. 21-én neveztetett ki. Sinfalvára vitetett. 11. *Bakó* Lajos, 1878 febr. 28—1885 máj. 30. A collegiumból ment ide és innen Kadácsba ment, hol csakhamar elhalt. 12. *Rafay* Zsigmond, 1886 jun. 6-től. A collegiumból neveztetett ki.

BENCZÉDI GERGELY.

Kénosi Sándor József.

Sz. 1843. † 1898. aug. 15.

A Kénosi Sándor családnak egyik kiváló tagja bevégezte munkás és közhasznú életét. Kénosi Sándor József meghalt.

A honfi szeretetnek és hitbuzgóságnak egy fénye kialudt.

Egy oly családból származva, melynek a nemzeti és vallási szabadság küzdelmes, megpróbáltatásokkal teljes multjában tiszteletreméltó történelme van, átérzi ama dicső hagyomány értékét, melyet örökölt és a család régi dicsőségéhez új koszorúkat füzött. A nemzeti közmüvelődés ügyében egyike a leglelkesebbeknek, kik munkára és áldozatra mindig készek; egyike azoknak, kik az Erdélyi Magyar Közmüvelődési Egylet érdekében megbecsülhetetlen szolgálatokat tettek. A vallásos buzgóságban, áldozatkészségben előljár példányszerüleg és hunyadmegyei hitsorsossai iránt elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Oly tulajdonságokat és oly erényeket egyesitett magában, melyek forrása és tápláléka a szent ügyeknek. Szerette a szépet, az igazat, a nemest.

A neki adott tehetségeket hiven használta s erényeiben folyton növekedett.

Felejthetlen emléket hagy hátra.

Családja szép történelmét egy fényes lappal gazdagitotta.

Péterfi Dénes.

KÜLÖNFÉLÉK.

Honterus ünnep. Az ág. evangelikusok Brassóban a jó Honterusnak emlékszobrot állitottak. Első sorban Brassó neki köszöni reformatioját és a hálás utódok egy szoborral örökitették meg reformatoruk alakját. A szobrot Harro Magnusson berlini művészszel készittették és aug. 21-én nagy ünnepélyességgel leplezték le. A beszédekben gondosan kerültek minden politikai vonatkozást s az ünnepély a meghivott hatóságok és testületek képviselőire a legjobb benyomást tette. Az állam szineinek teljes mértékben megadták a tiszteletet és csaknem feltünőleg számos nemzeti lobogót alkalmaztak. Vendégek különben voltak jelen Németországból is, köztük Dr. Virchow, a berlini egyetem tudós tanára, ki széles látköréről itt is bizonyságot tett és fajrokonainak okos dolgokat mondott. Történelmi társulatuk gyülésén Dr. Virchow arra buzditotta hogy: „igyekezzenek megismerkedni a magyar tudományossággal, mert a magyaroknak jeles és a külföldön is tisztelt tudósaik vannak. Tartsák büszkeségüknek, hogy magyar polgárok lehetnek". — Örömmel jegyezzük fel a sikerült ünnepélyt.

Iskolai értesitők az 1897—98. tanévről. *A kolozsvári unitárius Collegium értesitője* Boros Sándor igazgató gondos szerkesztésében Fekete Gábor isk. f. gondnok lendületes beszédjét közli, melylyel Gálfi Lőrincz r. tanár beiktatási ünnepélyét megnyitotta. Következik rá a beiktatott tanár székfoglaló értekezése: *Platon tanitása a lélek halhatatlanságáról* és az igazgató üdvözlő beszéde. A papnevelő intézet, a főgymnasium és a kapcsolatos elemi iskola külső és belső életére vonatkozó adatok képét nyujtják annak a csendben folyó munkának, mely az intézet életét kitölti. A rendes tanárok száma egygyel szaporodott. A múlt évben elhunyt Sárdi Samu tanár helyére Pálfi Márton, Domonkos Károly eltávozásával megürült mennyiségtan — természettani tanszékre dr. Kaufmann György végzett tanárjelöltek neveztettek ki. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az 1890-ben kötött szerződést módositott alakjában megerősitette s ezzel az iskola gyorsabb menetü fejlődését lehetővé tette. A papnevelő intézet szervezetében az a lényeges haladás történt, hogy a rendes hallgatók a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélye alapján az egyetem bölcsészeti karára rendes hallgatókul beiratkozhatnak. Most már — mint az értesitőben olvassuk — „magasabb foku és széleskörü" ismeretekkel bocsáthatja el az intézet a hallgatóit. A gymnasiumban felvétetett 304 tanuló, vizsgálatot tett 256. A felvett tanulók közül 172 unitárius. A bukottak száma 87, kik közül 27 osztályismétlésre útasíttatott. Feltünő a bukottak nagy száma az I. és II. osztályban. Ha az elégtelenek okát keressük, ott kell azt találnunk, hogy a népiskola 4. és a gymn. I. osztálya között nagy űr van minden áthidalás nélkül. Ezt az ugrást a tanulók közül nagyon sokan még a II. osztályban is megérzik. A felekezeteknek régebben ú. n. *előkészitő* osztálya, melyet az országos törvény nem ismer, úgy látszik, rationalis okokon nyugodott.

A székely-keresztúri unitárius gymnasium értesitője. Összeállitotta Sándor János igazgató. Örömmel olvassuk az értesitőből, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter két izben 1500 frt rendkivüli fenntartási államsegélyt utalványozott ez intézetünknek. Csekély segély biz ez, de kezdetnek ez is elég, mert azt jelenti, hogy végre a magas kormány is belátta ez intézetnek nélkülözhetetlenségét nemcsak az egyházi, hanem a nemzeti cultura szolgálatában is. Ez öt osztályú iskolába 178 tanuló vétetett fel s példa van arra is elég, hogy az iskolák rossz territorialis elhelyezése miatt 100—120—140 tanulóért nyolcz osztályú iskolák tartatnak fenn. Már ez az egy statistikai adat is a mellett szól, hogy ez a gymnasium egyelőre 6, később 8 osztályúvá fejlesztve, mindig meg fogja találni a tanulói succrescentiát. Unitárius tanuló volt 99, számban következnek az ev. ref. és a gör. kel. vallásúak. A könyvtárak megfelelően gyarapodtak, hanem a szertárak gyarapítására nagyobb figyelem volna fordítandó. Nem hagyhatjuk figyelmen kivül azt sem, hogy az értesitők rendeltetésük szerint az iskola életével valamikép összefüggő adatokat kell hogy tartalmazzák. Már az, hogy valaki a vármegyei törvényhatósági bizottságnak választás folytán, vagy adója alapján tagja, édes keveset függ össze az iskola munkájával. Ez hát értesítőbe nem tartozó adat. E kérdés tekintetében azonban az értesítők összeállitói, rendszerint az igazgatók, nem járnak el egységesen és következetesen.

A tordai állami polg. fiu-, leány- és elemi leányiskola értesitője (szerk. Varga Dénes igazgató) szerint a czimben jelölt s egy igazgatás alatt álló iskolákba felvettek 651 tanulót, 128-czal többet, mint a mult évben; ezek között nagy a románok száma (70.). Unitárius 120. A polgári fiuiskolába felvett 211 tanuló közül latint tanult 87. A mult évben 185 rendes tanuló közül 110 tanult latinnyelvet.

A siketnémák budapesti iskolájának keletkezését irja meg Borbély Sándor, int. tanár az iskola ez évi értesítőjében. A hasonló intézetek közt ez nálunk a hatodik.

A székely-udvarhelyi államilag segélyezett ev. ref. collegium értesitője élén Szabó András r. tanár székfoglaló értekezése áll *A Satyrdráma* czimen, mit Gönczi Lajos igazgatónak a beiktatás alkalmával mondott üdvözlő beszéde követ. Gondos szerkesztésben következnek ezután az adatok a tanév történetéhez. A tanúlók közül 18 volt unitárius.

Killyéni Endre igazgató *a hosszúfalusi m. kir. állami polgári fiu- és leányiskola* értesitőjében beszámol az iskolát illető adatokkal. Az elmult évben a polg. fiuiskolával kapcsolatban a miniszter a polg. leányiskola I. osztályát is megnyitotta s a régi épület helyén egy megfelelő új épületet emeltetett. *(G.)*

Gyászhirek: *Kénosi Sándor József* dévai kir. közjegyző, az EMKE választmányi tagja, a hunyadmegyei unitárius egyházközség első gondnoka, egyháztanácsos, f. hó 15-én életének 55-ik évében hosszas szenvedés után jobb létre szenderült. Az elhunytat özvegye Lázár Antonia, fiai: Sándor és Béla; s testvérei: Kénosi Sándor Lajos dévai és nagyrapolti birtokos, Sándor Jozefin, özv. Elekes Pálné, Sándor Mária, Nagybarcsai Barcsay Béláné, Sándor Erzsi és Sándor Ilona, s közelebbi rokonai: Barcsay Tamás, Elekes Pál, K. Sándor Ernő és Lázár Árpád orsz. képviselő s több más rokon siratják a legérzékenyebben. Temetése

aug. 17-én, unitárius szertartás szerint, tisztelői és barátai nagy részvétele mellett ment végbe Déván. Mely után porai a rápolti családi sirboltba szállittattak.

— *Máté Sándor*, városfalvi unitárius lelkész, életének 47-ik s házassága 23-ik évében aug. 5-én, miután 27 éven keresztül szolgált, bevégezte munkás életét. — A korán elköltözött férfiuban Máté Béla tanárjelölt atyját vesztette.

ARANYKÖNYV.

Adakozások a Sepsi-Szent-Györgyön épitendő unitárius templom-alapra.

(Ötödik közlemény.)

Péterfi Zsigmond Kolozsvárról 5 frt. Péter Sándor M.-Szt.-Benedekről 52. sz. bárczán 2 frt. Ütő Andrásné S.-Szt.-Györgyről 2 frt 50 kr. Szabó István S.-Sz.-Györgyről 2 frt 50 kr. Vallancs György S.-Szt.-Györgyről 50 kr. Takarékpénztár S.-Szt.-Györgyről 100 frt. Városi tanács S.-Szt.-Györgyről 5 frt. Özv. Kis Mihályné S.-Szt.-Györgyről 100 frt. br. Bánffy Farkasné S.-Szt.-Györgyről 5 frt. Mózes András Kolozsvárról 6. és 7. sz. bárczán 10 frt. (Barabás Elek gyüjtőivén Alsó-Jára: Br. Kemény Ödönné 1 frt. Lázár Antal 20 kr. Harmath Jenő 30 kr. Székely János 10 kr. Székely József, Székely Mózes örsvezető 20—20 kr. Széll József csendőr 10 kr. Dávid Márton 20 kr. Török József, N. N. 10—10 kr. Asztalos Gy. 30 kr. Dávid Zsigmond 20 kr. Dávid Árpád, Szabó István 10—10 kr. Fogarasi János 20 kr. Gábor Mihály 50 kr. N. N. 20 kr. Balázs F. 50 kr. Baki Ilka 20 kr. Szuhay János 50 kr. Mészáros, Szabó M. Ferencz 20—20 kr. Alsó-járai unitárius egyház 2 frt. Ferenczy Péter 50 kr. N. N. 15 kr. Összesen: 8 frt 35 kr.

Toroczkó-Szent-György: Imreh Péter 20 kr. Imreh János Istóké, Simon János, Szőcs Kata, Gergely Miklós 10—10 kr. Simon János kurucz 50 kr. Simon György kurator 20 kr. Nagy Geczi, Becze Miklós, Bartha Simon, Bartha János, id. Bartha János, Veres István 10—10 kr. Szabó Márton 20 kr. Györke Miklós 10 kr. Kozma Gergely 15 kr. Nagy István 10 kr. Kozma István 50 kr. Veres Mihály, Szakács Ferencz, Szabó János 10—10 kr. Salamon István 20 kr. Salamon Jánosné 5 kr. Simon József, Simon Péter 10—10 kr. Varga Miklós 20 kr. Becze Judit, Szabó Miklós ifj.. Szakács János, Kozma János, Kozma József, Csucsi Ferencz, Puskás Ferencz 10—10 kr. A. Gy. 30 kr. Baron Miklós 20 kr. Demény Zsuzsa 10 kr. Györke Péter 25 kr. Mészáros Mihály 10 kr. Móricz András 20 kr. Mészáros Györgyné, Mészáros József 10—10 kr. Mészáros István 20 kr. Mészáros Miklós, Bartha János felső 10—10 kr. Tana Luiza 1 frt. Szabó Albert 20 kr. Nagy József 10 kr. Bartha Albert 20 kr. Simándi István 10 kr. Bara Mihály 20 kr. Becző Istók 15 kr. Szakács Mihály 20 kr. Varga István 10 kr. Nagy József, Veres János, Móricz István 10—10 kr. Simándi János 20 kr. Móricz Mihály, Mészáros Boricza, Szabó Péter 10—10 kr. Egy valaki, Simon János alsó, Siménfalvi György 50—50 kr. Toroczkó-szentgyörgyi egyház 2 frt. Összesen 12 frt 85 kr.

E közlemény összege	. . . .	253 frt 70 kr.
Az 1—4 közlemény „	. . . .	253 frt 34 kr.
	Együtt:	507 frt 04 kr.

Sepsi-Szent-György, 1898. aug. 19.

Páll Sándor,
egyh. gondnok.

József Lajos,
unitar. lelkész.